TARTALOM

Tanulmányok

Balázs Mihály
Észrevételek a csíksomlyói búcsú eredettörténetéről 3

Sebestyén József
A sepsikilyéni középkori eredetű unitárius templomról és helyreállításáról . . . 39

Gyerő Dávid
Vallásos vonatkozások az európai integráció tervezésében és alakulásában . . . 69

Műhely

Molnár Lehel
Egy újból felfedezett Petőfi-levél az Unitárius Egyház Kolozsvári
Levéltárában Petőfi Sándor születésének 200. évfordulóján 75

Czire Szabolcs
A bibliai boldogság és öröm fogalmairól a Prédikátor 3. fejezete kapcsán 84

Varia

Lőrinczi Lajos
A vallásszabadság ünnepén 93

Buzogány-Csoma István
Vallásszabadság napi beszéd 98

Könyvszemle

Gidó Attila
Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete, s. a. r., bev., jegyz. Újlaki-Nagy Réka (Balassi Kiadó, Budapest, 2019), 303 pp. 104

Kivonatok 109

Balázs Mihály[1]

Észrevételek a csíksomlyói búcsú eredettörténetéről

Bevezetés

Ismeretes, hogy a középkori intézmények csíksomlyói meghonosodására, illetőleg a ferencesek jelenlétére, spiritualitásuk jellegére és forrásaira vonatkozóan vannak általánosan elfogadottnak tekinthető, alapos forráskritikai vizsgálatokra támaszkodó szilárd pontok. Ezek szerint a ferencesek obszerváns ága az 1440-es évek táján telepedett le Csíksomlyón. Logikusnak látszik az az elképzelés is, hogy a templomuknak IV. Jenő pápa által kiadott bréve már néhány éve tartó gyakorlatot is szentesíthetett. Minden szakember leszögezi azt is, hogy ezt követően 1649-ig egyetlen írásos dokumentum sincs a kezünkben a búcsújárásról, jóllehet magának a kolostornak a tevékenységéről különösen a római levéltárakban végzett kutatások 1620 tájával kezdődően sok új adatot tártak fel.

Ennek a két évszázadnyi időszaknak a derekára datált az a hargitai csatáról szóló történet, amelynek széles körben elterjedt változatát Mohay Tamás szavaival összegezem:

„…az ünnep, vagyis a pünkösdszombati búcsújárás eredete 1567-re megy vissza, amikor is János Zsigmond erdélyi fejedelem haddal próbálta a csíki székelyeket unitárius hitre téríteni. A csíkiek [sic!] azonban a csatában győzedelmeskedtek, az ütközet ideje alatt pedig a gyerekek és öregek a kegytemplomnál imádkoztak, majd a visszatérőket győzelmi ágakkal fogadták. A győzelmet a

[1] Balázs Mihály (1948, Gyón) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyugalmazott professzora. Elérhetősége: rotonde@freemail.hu.

Mária-szobor előtt köszönték meg, és ennek emlékünnepe lett pünkösd szombatján a búcsújárás Somlyóra."[2]

Bár a történeti források elemzésére támaszkodó, s ezek értelmezésében a történettudomány bevett módszereivel dolgozó szakemberek régóta kétségesnek tekintették e történet hitelességét, s azt, hogy genetikus kapcsolat lenne a „hargitai csata" és a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás között, a kutatásban először mégis csak Mohay Tamás korszakos jelentőségű monográfiája fogalmazott meg átütő erejű kritikai megfontolásokat. Szerinte a hősies és sikeres múltban vigaszt kereső hagyomány megteremtése áll a történet hátterében: a székelység egészét kemény próba elé állító madéfalvi veszedelem (1764), de főleg II. Józsefnek a ferencesek gyarapodó fejlődését meggátoló intézkedései, amelyek persze alkalmanként összekapcsolódhattak a megelőző évszázadokban elszenvedett további megpróbáltatások emlékével is. Így jöhetett létre a nagyerdei győzelemnek az a szövegegyüttese, amely egy jól formált mítoszban volt képes egyesíteni a történet és a csoda jellegzetességeit, s amelynek éppen ezekben az évtizedekben párhuzamait a jeles kutató fellelte a torockóiak ausztriai eredetmítoszában vagy a „székely krónikában" is. E példák megvilágítóerejét ugyanakkor valamelyest letompították azok a reflexiók, amelyeket az akadémiai doktori értekezésében az esemény 20. századot is felölelő utóéletéről olvashatunk. Érdemes ezt a részletet hosszabban idéznünk: „A hargitai csata jókor és jól megfogalmazott története sűrítve fogalmazza meg az erőszakos állami hatalommal szembeni ellenállás pátoszát. A történet elemi ereje, hatása véleményem szerint nem kis mértékben azzal magyarázható, hogy a valóságból hiányzó »győzelem« történetét áthelyezte a forrásokból alig ismerhető múltba. Pontosan oda, ahol szentté és sérthetetlenné vált, válik. Ebben az értelemben a történet *igazsága* akkor is fennáll, ha a történeti *valósága* nem igazolható. Az »eredet« ebben az esetben úgy értendő, mint egy erős magyarázat, melynek érvényes magva a katolikus hit melletti hűség, amelyben a hatalom erőszakos térítő szándéka nem tud úrrá lenni. Ez lehet büszke öröm tárgya és a közös ünnep megtartásának elégséges oka, ezen keresztül egy nagy közös összetartás szimbóluma."[3] Nem kell katolikusnak lennünk ahhoz, hogy megindítónak tartsuk a hit melletti hűség Mohay által felsorolt mozzanata-

[2] Mohay Tamás, *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* (Budapest: Nyitott könyv – L'Harmattan, 2009), 106. A művet előlegező, 2000-től kezdve megjelent tanulmányokat lásd a kiadvány bibliográfiájában.

[3] Mohay Tamás, *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás a 20. század második felében*, akadémiai doktori értekezés, 55. *Magyar Tudományos Akadémia*, 2021. február 26., letöltve: 2023. február 24., http://real-d.mtak.hu/1308/7/dc_1725_19_doktori_mu.pdf.

it, amelyek folyamatában a megtörténtnek vélt esemény az összetartás szimbólumává vált. Nem merném viszont ilyen megengedően kezelni a 16. században lejátszódott események tekintetében a történeti valóság és az igazság viszonyáról elmondottakat. Úgy gondolom, ezt célszerű a későbbi fejleményektől eltávolodva mérlegelnünk, s történészként az a feladatunk, hogy a két fogalmat minél közelebb hozzuk egymáshoz. Így a megindító 20. századi fejlemények ellenére is célszerű a forrásokat tiszteletben tartó vizsgálódás tárgyává tennünk, hogy igazolható-e, vagy legalább valószínűsíthető-e az, hogy az erdélyi fejedelem hadak élén tör rá a székelyekre annak érdekében, hogy a katolikus hit megtagadására kényszerítse őket.

Ilyen megközelítésben vállalkozom arra, hogy a 16. századi történeti hátteret illetően néhány kiegészítést fogalmazzak meg. Ez szükségessé teszi, hogy ebből a szempontból áttekintsem a szakmai minimumot tiszteletben tartó korábbi tanulmányokat, s ennek során reflektáljak a Mohay-monográfia megjelenése óta közétett néhány újabb publikációra is.

A történeti háttér néhány mozzanata

A csak egy-egy részletkérdésre szorítkozó Rugonfalvi Kis István,[4] Fodor Sándor[5] és Tódor Csaba[6] mellett a Mohayt megelőző időszakból a részletesen érvelő unitárius lelkészt és egyháztörténészt, Simén Domokost[7] kell megemlítenem, aki először vetette részletes vizsgálat alá a fent idézett történetet. Négy ízben is megkerülhetetlenül fontos megfontolásokat közölt a témában, jóllehet az

4 Rugonfalvi Kis István, „A székely nemzet története", in *A nemes székely nemzet képe* I., szerk. Rugonfalvi Kis István (Debrecen: Lehotai Pál, 1939), 41–47. Új kiadása: Rugonfalvi Kis István, *A székely nemzet története*, szerk. Török Péter, Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2004.

5 Fodor Sándor, *Tíz üveg borvíz. Tűnődés séta közben* (Bukarest: Kriterion, 1979), 114–115.

6 Tódor Csaba, „Oka volt-e János Zsigmond a csíksomlyói búcsúnak?" *Művelődés* 52., 5. sz. (1999): 24–25.

7 Simén Domokos, „János Zsigmond valláspolitikája", *Keresztény Magvető* 99., 1. sz. (1993): 12–23.; Uő, „Történelem vagy legenda. A csíksomlyói búcsú eredetéről", *Unitárius Élet* 52., 6. sz. (1998): 16–18.; Uő, „A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai", in *Vallási néprajz 10. Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, szerk. Küllős Imola (Budapest: Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, 1999), 128–139. és *Vallási Néprajz 14. Az unitáriusok öröksége. Simén Domokos emlékére*, szerk. Veres Emese Gyöngyvér (Budapest: Barca Kiadó, 2008), 22–32.; Uő, „Lássunk világosan és beszéljünk igazat", *Unitárius Élet* 53., 6. sz. (1999): 16–17.

alapforrást, Losteiner *Chronologiá*ját csupán az Endes Miklós[8] monográfiájában olvasható, kihagyásokkal is terhelt szövegközlésből ismerte. Egy alkalommal 12 pontban sorolta fel a történet hitelességét kétségessé tevő ellentmondásokat.[9] Úgy vélem, hogy ezek közül az 5–11. pontban szereplők kiegészíthetők ugyan újabb kutatási eredményekkel, ám lényegében kiállták az idők próbáját, ezért ezeket érdemes tömören összefoglalni, illetőleg egy nagyon lényeges ponton kiegészíteni:

5. Nincs adat arra, hogy János Zsigmond a csíkiakat vallásuk miatt „kerülgette" volna, az 1562-es székely felkelés utáni megtorló intézkedések az egész székelységet sújtották felekezeti hovatartozástól függetlenül.

6. 1567 pünkösdjén még nem volt sem unitárius egyház, sem unitárius fejedelem.

7. A gyergyóalfalvi István pap kiléte nem bizonyított. Gyanús, hogy van egy sírkő Gyergyóalfaluban István pap felirattal. Ez bizonyosan utólagos alkotás, láthatóan annak bizonyítására jött létre, hogy az alfalusiakat illesse meg az elsőség a búcsúkor.

8. Az egész nép fejenkénti felkelésre vonatkozó parancsát csak a szék kapitánya adhatta ki. Csíkszék kapitánya ekkor a katolikus Andrási Márton, majd Péter, a fejdelem hűséges emberei voltak.

9. Nehezen hihető, hogy a búcsúra a templomi zászlók mellett fegyverrel mentek volna.

10. Időben megvalósíthatatlan, hogy a már Udvarhely felől vonuló had fegyveres fogadására mindaz megtörténjék Csíkban és Gyergyóban, amit a történetben olvashatunk. Ide tartozik az az észrevétel is, hogy a székelyudvarhelyi fejedelmi vár parancsnoka az a katolikus Telegdi Mihály volt, akit 1568-ban az új vallás követői, vagyis a protestánsok üldözése miatt kellett meginteni. (Említésre méltó, hogy „a hargitai csata" időpontjaként a hagyományban korábban 1556 és 1559 is szerepelt, s egy 1817-ben kitett, de azóta eltűnt emléktáblán is ez volt olvasható.)

11. Nincs semmiféle korabeli adat, emlékirat, napló vagy egyéb dokumentum a fejedelmi sereg pusztulásáról és ennek következményeiről, jóllehet ilyenek az 1562-es felkeléssel kapcsolatban rendelkezésünkre állnak. Megfontolandó, hogy egyetlen királyi parancsra kiszállt küldöttségről tudunk 1567 tavaszáról Csíkban: az akkor még katolikus homoródszentpáli Kornis Mihály az útvonalból

[8] Endes Miklós, *Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1818-ig* (Budapest, 1918). Reprint: (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994).

[9] Simén, „A csíksomlyói búcsú folklorizálódott…," 132–135.

kikövetkeztethetően ekkor érkezett ide, hogy a szebeni országgyűlés végzését itt is végrehajtsa. A végzés azt írta elő, hogy a szászsebesi vár felépítésének költségeihez kapuszám szerint a székelyek is járuljanak hozzá kapunként 25 dénárral.

Nem csupán Simén Domokos figyelmét kerülte el az 1567-es események tárgyalásánál egy fontos dokumentum, hanem másokét is. Csak az utóbbi években vált érdekessé és jelentőségének megfelelően méltatottá a toszkán származású, de velencei illetőségű világlátott katona és titkos informátor, Giovanandrea Gromo, akit valószínűleg Blandrata ügynökhálózata szerzett meg a fejedelmi testőrség számára, s aki az olasz orvos megbízásából katonákat is toborzott. A buzgó katolikus férfiú nem csupán Velencének dolgozott, hanem szentszéki kapcsolatokkal is rendelkezett, a nagy befolyású és a kelet-közép-európai ügyekben érdekelt Giovanni Morone bíboros volt legfőbb támogatója. A hazai kutatás elsősorban az Erdély leírását tartalmazó, 1566 nyarán szerzett olasz nyelvű *Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno* c. művét hasznosította,[10] s ennek kontextusa szempontjából újra fontossá vált a Kárpáthy-Kravjánszky Mór által kiadott, sajnos csak töredékesen ránk maradt levelezése is.[11]

A távlatos politikai tervek kovácsolásában nem tehetségtelen, Velencét és a Szentszéket egyaránt javaslatokkal bombázó olasz tevékenységének fontos mozzanatairól Horn Ildikó[12] és Jászay Magda[13] írásaihoz tanácsolom az olvasót, meg kell állnunk viszont utolsó fennmaradt levelénél. Az 1567. július 19-én Velencéből Morone bíboroshoz írott beszámoló ugyanis Kárpáthy-Kravjánszky Mór összegzése szerint arról szól, hogy „a székelyek vallásuk védelmében fegyvert fogtak", s ezt az értelmezést elfogadni látszik a Báthoryak művelődéspolitikájáról monografikus feldolgozással jelentkező Kruppa Tamás[14] is.

10 Magyar fordítása: Tima Renáta, „Az erdélyi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo tanulmányának függelékében", in: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak,* szerk. Takács Péter (Erdélytörténeti Könyvek 3.) (Debrecen: KLTE, 2000), 9–75., 46. Lásd még: F. Molnár Mónika, „Erdély Giovanandrea Gromo *Compendió*jának tükrében," *Fons* 8., 1. sz. (2001): 85–107.

11 Kárpáthy-Kravjánszky Mór, „Giovanandrea Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya", in *Regnum* 1., 1. sz. (1936): 94–141.

12 Horn Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 18–22., 32–40.

13 Jászay Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századról* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996), 129–130., 253.

14 Kruppa Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfog. Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597)*, Collectanea Vaticana Hungariæ 5. (Budapest–Róma: MTA PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2014), 23.

Mivel az 1567. május 17-hez időben legközelebb álló kortárs dokumentumról van szó, nem mulaszthatjuk el alapos vizsgálatát. Kiindulópontként a fontos szövegrészletek olasz szövege mellett magyar nyelvű kivonatot is adunk.

A címzettnél magát hosszasan mentegető bevezetés után a következőket olvassuk:

„…non mi posso contenere di visitarla hora con queste mie humilissime lettere et raccordarli che di bene ch'io havessi fu il sperare di tenerlo divoto della Santa Chiesa Chatolica et dio sa con quanto animo di far servitio alla christianita andassi, ma gionto a piedi di quel benignissimo principe et trovatolo da quel falso medico Blandrata tanto contaminato et per li importanti manizzi a me imposti importunato a partir per Italia piu presto d'ogni mia credenza, non ho (potuto) all'hora di far l'officio da me pensato con Sua Maiesta ma in cambio di quella volse Iddio ch'io mi trovassi in tempo oportuno nel quale essendo il giorno istesso della partita mia da quella chorte i populi di Cicculia stati nella catolica fede saldi sin a quell'hora, che astretti dall'importunita di Michel Chiac et Blandrata a lasciarla io fussi fatto degno da sua divina bonta di fermarli di modo, che mi giurorno voler piu presto morire d'ogni martirio, che lasciar la loro vera anticha fede et havendome con ogni instantia pregato poich io veniva in Italia volessi refferire il bisogno loro a Nostra Santita sa Vostra Signoria Illustrissima ch'io non mancai per mezzo suo di farlo, ma li disturbi in (Ungheria?) et forse il non haver io pronto altra chiarezza di tal fatto che la sola viridicha parola mia causando che Sua Santita non mandasse il spiritual soccorso, comettendo a me che al melio che Iddio m'inspirava vedessi di oprare con qui (?) (posso?) insin che Iddio desse occasione che potesse mandare con piu sicurezza, operai di tal modo a tal mio ritorno che trovati in campo circa 10000 di quella natione, inanimai quella in modo con referirli il pio animo di Sua Beatitudine, che rimandandomi Sua Maiesta per altri importanti soi affari di novo in Italia volsero con lettere di credenza scritte nel nome di Christophoro Battori (colona ferma della chiesa catolica in quelle parti) a nostra Santita a Vostra Signoria Ilustrissima alli Illustrissimi Borromeo et Vercelli accumpagnarmi et tanto fu Iddio propitio al desiderio mio che (in animato dal pref… trovata occasione di parlare a quel principe in absentia dil tristo Blandrata che mai mi lasciava con (?) lui haver tl gratia) diede tal forza il Spirito Santo alle parole mie che si rissolse anch'egli far ogn'opra per racconciliarsi con santa chiesa et datto ordine di scriver anch'egli al Santissimo Pastore intessa la cosa et onde proveneva dal Blandrata contramino tal mente che non possendo rimediare che le lettere non […] uso tal arte levando quelle di mia mano che tutto in fumo (?) andatto, proceduto solo dal non haverlo hauto mai gratia di referire a viva voce tal importante negotio a

chi era il dovere, quale sia riverma Vostra Signoria Illustrissima che mai (?) stato ad offesa d'alcun principe christiano, ma ad infinita utilita della Christiana Republica alla quale havendo io tutto l'animo mio intento non mi e parso conveniente piu tornare a quel principe con Turci collegato et fuori della catolica via se non andava con ferma speranza di far qualche honorata operatione in honor d'Iddio et servitio di santa chiesa di che parendomi hora a presentarsi occasione ligitima, non ho voluto mancare di far palese a Vostra Signoria Illustrissima il christiano fervor, che Iddio m'inspirava, et e che havendo io notitia come il principe Transilvano meschino e ridotto a indispositione tale che non puo viver molto, et sapendo io molti secreti di quel paese quale veddo in estremo periglio di andare in mano dil Turco se non si rimedia con li debiti modi de quali vedendo io conoscerne molti mi offerisco poi ad ogni faticha et pericolo per una si santa opra […]"[15]

A hosszú bevezetés tehát mentegetőzés: tart attól, hogy talán megsértette valamivel a címzett méltóságot, vagy félreérthetőt mondott, s ezért nem kapott választ korábbi leveleire. (Sajnos, ezek nem kerültek elő, viszont úgy tűnik, hogy a mostani szöveg talán a korábbiakat is összefoglalja.)

Elmondja tehát, hogy mindent megtett Erdélyben a kereszténység és a katolikus egyház ügyének előmozdítására, de amikor a fejedelem elé járult, meg kellett tapasztalnia, hogy Blandrata doktor teljesen megfertőzte hamis tanításaival. Így aztán a feladatot teljesíteni nem tudván, jobbnak látta visszaindulni Itáliába. Ám az Úristennek úgy tetszett, hogy éppen azon a napon, amikor útra kellett indulnia az udvarból, a katolikus valláshoz mind a mai napig hűséges székely nép embereivel találkozott, akiket Csáky Mihály és Blandrata hiába próbált arra kényszeríteni, hogy megtagadják hitüket. A jóságos Isten kegyelmének köszönhetően ő is megerősítette ezeket hitükben, olyannyira, hogy megesküdtek: inkább vállalják a mártírhalált, mintsem elhagyják az ősi hitet. Könyörögve kérték, hogy Itáliába visszatérvén tárja fel helyzetüket a pápa őszentsége és a címzett előtt. Ezt nem is mulasztotta el megtenni, de a magyarországi zavaros helyzet miatt, meg azért, mert nem tudta világosan megfogalmazni elképzeléseit, őszentsége nem részesítette a mondott katolikusokat abban a lelki támaszban, amelyet elvártak volna. Így ő kapott megbízást arra, hogy a Szentlélek sugallatára hallgatva munkálkodjon addig is, míg a Mindenható nem nyújt alkalmat arra, hogy őszentsége biztonságosan elküldhessen valakit.

15 Kárpáthy-Kravjánszky, „Giovanandrea Gromo…", 139–141.

Ennek szellemében munkálkodott visszatérte után is, amikor mintegy tízezernyi, ehhez a nációhoz tartozó emberrel találkozott a mezőn.[16] Őket fellelkesítette azzal, hogy őszentsége kegyes lelkülettel van irántuk. Mivel a felséges fejedelem fontos ügyekben újra Itáliába küldte, Báthory Kristóf, a katolikus hit oszlopa aláírásával megbízólevelet fogalmaztak számára, hogy ügyük képviselője legyen őszentsége, továbbá Morone, Borromeo és Vercelli bíborosok előtt.

Ezektől fellelkesülve alkalom adódott arra is, hogy a boldogtalan Blandrata jelenléte nélkül, aki ezt igyekezett megakadályozni, beszéljen a fejedelemmel. E találkozás során a Szentlélek akkora erőt öntött szavaiba, hogy hatásukra a fejedelem megígérte, mindent megtesz annak érdekében, hogy megbéküljön az egyházzal, s ebben az ügyben levelet is ír őszentségének. Ez a dolog azonban Blandrata közbelépése következtében úgy alakult, hogy nem tudta eljuttatni a címzettekhez a mondott leveleket, mivel az olasz orvos elragadta ezeket tőle, s így ez a szándéka meghiúsult. Eddig arra sem volt mód, hogy kötelessége szerint élő szóban számoljon be erről a nagyon fontos ügyről, amely nem csupán egyetlen fejedelmet érint, hanem végtelenül fontos az egész kereszténység sorsa szempontjából. Valójában semmi sem szól amellett, hogy visszatérjen ehhez a törökkel szövetkező fejedelemhez, aki a katolikus hittől messze került, s így nincs remény arra, hogy bármi tiszteletre méltó dolgot cselekedjen. De a levélíró Isten és az egyház szolgálatában elszánt, kész engedelmeskedni, ha megfelelő alkalom adódna, mivel a fejedelem nyomorúságos állapotban van, nem fog soká élni, ő pedig sok titkos dolgát ismeri ennek az országnak, amely végső veszedelmébe sodródott, s amely hamarosan a török kezére fog kerülni. Így hasznos lehet a minden nehézséget vállaló keresztényi lelkülettel végzett tevékenysége.

Messzire vezetne, s nem is lenne könnyű feladat a saját érdemei ecsetelésével nem spóroló levélrészlet háttérének teljes megvilágítása. Mostani témánkra szorítkozva csupán annyit mondhatunk, hogy bár a szöveg nem ad meg pontos időpontokat, a székelyeknek az udvarban elérhető képviselőivel bizonyosan még az előző évben, vagyis a levelünkben említett Itáliába irányuló visszaindulások közül az első előtt találkozhatott, majd minden bizonnyal 1567 tavaszán tért vissza Erdélybe. Ekkor láthatott mintegy tízezernyi székelyt a mezőn. Lehet, hogy túloz, ám ha megengedhetjük is, hogy többségük hithű katolikus volt, bizonyos, hogy nem a hitükért és nem János Zsigmond ellenében gyülekeztek. Ebben azért

[16] A számban persze nem lehetünk biztosak. Emlékeztetünk arra, hogy a *Compendium*ban az 1565-ös erdélyi sereg összetételét leírva is tízezernyi gyalogos és lovas székelyről beszélt. Ld. Tima, *Az erdélyi udvar*…, 60.

lehetünk bizonyosak, mert Forgách Ferencnek,[17] Bethlen Farkasnak[18] és Szilágyi Sándornak[19] köszönhetően ritka részletességű képpel rendelkezünk az 1567 tavaszán történtekről.

Tudjuk tehát, hogy a Miksa császár és magyar király megbízásából a Schwendi Lázár által indított támadásra válaszul a fejedelem március 4-ére fegyveres országgyűlést hívott össze Tordára, amelyet követően ő és teljes vezérkara vezetésével a csapatok északra indultak, s nehéz harcok után el is foglalták Kővárat és Nagybányát. Egy szász forrás arról is tájékoztat, hogy e sikerek után Kassa irányába akart vonulni, de vagy a török, nevezetesen Hasszán pasa parancsára, vagy a rátört súlyos betegség miatt erről kénytelen volt lemondani, s május 28-ára országgyűlést hirdetett Szamosfalvára. Közben betegsége olyannyira súlyossá vált, hogy elkészítette végrendeletét is. Hogy a teljes vezérkar, köztük Blandrata is a harcok helyszínén volt, azt Forgách Ferenctől is tudhatjuk, aki megemlékezik az orvosnak a csapatokat vezénylő Bebek Györgyhöz intézett szavairól. Arról beszélt, hogy a hadi sikereket az ő egyistenhívő vallásának köszönhetik, s továbbá csodás események bekövetkeztét jósolgatta.[20]

Láthattuk, hogy Gromo is megemlékezett János Zsigmondnak halála előtti állapotáról. Ez az egybeesés hitelt ad további információinak is. Hogy a katolikus Báthory Kristóf akár a fejedelemnél a Szentszékkel való kapcsolattartás fenntartása mellett érvelve, de természetesen saját vallása pozícióinak megmentése érdekében önállóan is cselekedve lépéseket próbált tenni, teljesen hihető. Mivel bátyja ekkor még Bécsben raboskodott, ő volt az erdélyi katolikusok között a legnagyobb tekintélyű tanácsúr, s a család fontosságával természetesen tisztában voltak Rómában is. Hogy a Blandratát illető részletek mennyire kiszínezettek, szinte mellékes, hiszen bizonyos, hogy nem volt ennek a törekvésnek támogatója. Az is bizonyos viszont, hogy a fejedelem nem Székelyföld irányába vonult csapataival, s így az olaszunk által ekkor látott fegyveresek a fejedelmi sereg részeként bizonyosan északon tartózkodtak, s egyre inkább függetlenedő országuk

17 Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt,* ford. Borzsák István, in *Humanista történetírók*, szerk. Kulcsár Péter (Budapest), XVII. könyv, 866–914.

18 Bethlen Farkas, *Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*, II–V. könyv, ford. Bodor András, ellenőrizte Galántai Erzsébet, Kruppa Tamás, jegyzetek írta Kruppa Tamás (Budapest–Kolozsvár: Enciklopédia Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002), 310–314.

19 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II.* 321–341. (A továbbiakban: EOE.)

20 Forgách, *Emlékirat Magyarország állapotáról…*, 983.

határait védték.[21] A fenti, egymással összhangba hozható források mérlegelése után tehát minden tárgyilagos szemlélő számára beláthatóvá válhat: az 1567. május 17-én lezajlott hargitai csatát ki kell iktatnunk történelmünkből.

Míg tehát Simén Domokosnak a történeti körülményekre támaszkodó észrevételei semmit sem veszítettek erejükből, ezeket inkább megerősítették az újabb kutatások, ugyanez nem mondható el az első négy pontban megfogalmazott, a fejedelemség felekezeti viszonyaira és a vallási törvényekre vonatkozó megállapításairól. Itt is vannak ugyan fontos pontosítások (Blandrata a csata egy ideig lehetséges időpontjaként emlegetett 1559-es esztendőben már és még nem tartózkodott Erdélyben, János Zsigmond ekkor még gyermek volt), de a mondandó lényegét meghatározza az a tétel, hogy annak a fejedelemnek a valláspolitikájával összeegyeztethetetlen lenne egy ilyen lépés, aki a „minden felekezet számára a vallásszabadságot törvényesen becikkelyezte", vagyis akinek uralkodása alatt kiépült a négy recepta és az egy megtűrt vallás intézményrendszere.

Az utóbbi években megjelent tanulmányaimban kísérletet tettem arra, hogy ezt a János Zsigmond alatt történteket idealizáló képet árnyaltabbal váltsuk fel. Mivel az ezt tartalmazó egymást kiegészítő írások többször megjelentek,[22] most csak a legfontosabb megállapításokra szorítkozom. A kiindulópontot számomra az a megfigyelés jelentette, hogy a négy bevett vallás tételes felsorolása csak az 1595-ös országgyűlésen történt meg. Így fontossá váltak Zoványi Jenő,[23] Péter

21 Részletes argumentáció nélkül célzott erre már Szentmártoni Kálmán, *Gromo János testőrkapitány új megvilágításban*, A Keresztény Magvető Füzetei 23. (Kolozsvár, 1937), 18–19.

22 Legutóbb: Balázs Mihály, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról", 33–59. és „Az új ország és a katolikusok," 61–73. in *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi antitrinitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 8. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016). Idegen nyelvű elérhetőségek: „Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgeschichte des 16. Jahrhunderts", in *Fragmenta Melanchthoniana. Humanismus und europäische Identität* Band 4, hsg. Günther Frank (Ubstadt–Weiher–Heidelberg–Neustadt a. d. W. – Basel: Verlag Regionalkultur, 2009), 11–27.; „Tolerant Country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion," *The Hungarian Historical Review, New Series of Acta Historica Academiæ Scientiarum Hungaricæ* 2., 1. sz. (2013): 85–108.

23 Zoványi Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Humanizmus és reformáció 7. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

Katalin[24] és Pirnát Antal[25] tanulmányainak az erdélyi reformáció fontos sajátosságaira utaló megállapításai. Ezekre támaszkodva került az érvelés középpontjába, hogy az 1556-ban öt esztendei távollét után Erdély trónjára visszatérő Jagelló Izabella királyné s fia által gyakorolt valláspolitikában 1564–65 táján komoly változás következett be. A jelzett időpontig az uralkodó az országban működő felekezetek mindegyike patrónusának tekintette magát, s ekkor még a vallási törvények folyamatosan a viták mérséklésére és a kialakult különbségek megszüntetésére szólítottak fel.

1565-tel kezdődően azonban egy sor, a katolicizmus visszaszorítását célzó intézkedés született (a gyulafehérvári káptalan feloszlatása és protestáns iskolává alakítása, a misék székvárosában [Gyulafehérváron] való beszüntetése, fejedelmi adókedvezmény a protestánsok számára), s ez világosan jelzi az addigi valláspolitikában bekövetkezett határozott változást.

A külső okok között első helyen a tridenti zsinat befejező szakaszában történtekeket kell megemlítenünk. Ez Erdélyben is a megbékülésben reménykedők háttérbe szorulását eredményezte, külpolitika területén pedig azt, hogy a Habsburg-ház katolikus maradt, és az általa uralt országrészben megkezdődött az egyház újjászervezése. Egybeesett ezzel a hosszan tartó fegyveres konfliktus kiújulása Miksa és János Zsigmond között, ami megerősítette a fejedelemségben azok pozícióját, akik belső függetlensége megőrzése érdekében a török vazallusságot is vállaló országként képzelték el Erdély jövőjét. Ismét napirendre került tehát annak a Petrovics Péternek a politikai koncepciója, aki az önálló identitás megteremtése céljából már az ötvenes évek elején kísérletet tett arra, hogy a Habsburgok uralta királyi Magyarország ellenében egy eltökélten protestáns országot teremtsen meg a középkori állam keleti maradványain.

Világosan kimutatható ez a törekvés a 1560-as évek második felében született törvényeknek az evangéliumi világosságot és az emberi szerzésre támaszkodó pápai tudományt szembeállító szóhasználatában, de abban is, hogy az evangélium prédikálását tekintik a bálványozások és Isten ellen való káromlások kiiktatásában a legfőbb eszköznek. Péter Katalin[26] a nagy történeti összefoglalá-

24 Péter Katalin, „Die Reformation in Ungarn", in *European Intellectual Trends in Hungary. Études historiques hongroises* 4, ed. Glatz Ferenc (Budapest: Institute of History of the HAS, 1990), 39–52.

25 Pirnát Antal, „A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata", in *Irodalom és ideológia*, szerk. Varjas Béla, Memoria Sæculorum Hungariæ (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 9–59.

26 Péter Katalin, *Magyarország története tíz kötetben* 3/2., főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 524–527.

sok egyikében is joggal hangsúlyozta, ennek könyörtelen végrehajtása az erdélyi katolikus egyház életének megbénulását eredményezte volna, ami sok helyen be is következett, de tagadhatatlan, hogy kivételt nem ismerő végrehajtásáról nem beszélhetünk. Bizonyos, hogy már ezekben az években gátat szabtak ennek a fejedelemi tanács katolikus főurai, s végképp lehetetlenné vált Báthory István trónra lépése után. Katolikus szigetecskék tehát megmaradtak, kezelésükben feltehetően folyamatosan érvényesülhettek olyan, csak későbbi forrásokban felbukkanó elvek, amelyek alkalmazásáról evidenciaként beszélnek e források. Így bár csak az 1580-as években tartott országgyűléseken hangoztatták azt, hogy nem kívánják megtiltani a nemeseknek azt a jogát, hogy mindegyikük olyan papot tarthat birtokain, amilyet akar, a megfogalmazások mindig a bevett gyakorlatra hivatkoznak, tehát ezeket nem az 1580-as években kezdték alkalmazni.[27] A katolikus főurak birtokain megmaradt tehát a régi hitélet, s egy-egy településen a katolikus többség igazolható megléte esetén lehetővé vált a templomhasználat és a misézés. Erre mutat az is, hogy az 1570-es, 80-as években mindig külön törvénycikkek intézkednek egy-egy település vagy országrész katolikusainak dolgában. Az persze kétségtelen, hogy a legálisan működő püspök hiánya bénítóan hatott az elszigetelten működő papok tevékenységére.

A kétségtelen korlátozásokhoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy az európai reformáció korai eseményeit idéző gyakorlattal találkozunk az 1560-as években, s ez európai mezőnyben is kivételessé teszi ezeket a törvényeket. Ez leginkább az 1568-as törvénynek abban a kitételében érhető tetten, mely szerint a gyülekezeteket illeti meg annak eldöntése, milyen prédikátort választanak maguknak. A reformáció első éveiben, az 1520-as évek derekáig így gondolta ezt minden nagy reformátor, ám a protestantizmus belső vitáinak megjelenésével és az új egyházi hierarchia kiépülésének napirendre kerülésével már egyre kevésbé tartották ezt aktuálisnak. Az, hogy Erdélyben még ebben a késői szakaszban is országgyűlési végzés született, s 1568-ban és 1571-ben is kinyilvánították, hogy a püspökök nem korlátozhatják ezt a jogot, párját ritkítóan egyedi jelenség.

Nem a vallási türelem fennkölt elvét iktatták tehát törvénybe 1568-ban, hanem a gyülekezetek jogait hangsúlyozó intézkedésekkel igyekeztek elősegíteni a reformáció elterjedését. Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy bár János Zsigmond uralkodása utolsó néhány évében az imént számba vett kül- és belpo-

[27] Balázs Mihály, „Az új ország és a katolikusok", in *„…éltünk mi sokáig 'két hazában'…". Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, Speculum Historiæ Debreceniense 9., sorozatszerk. Papp Klára, szerk. Dáné Veronika, Oborni Teréz, Sipos Gábor (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 37–53.

litikai körülmények abba az irányba lökték a fejedelemség meghatározó tényezőit, hogy egy protestáns állam kiépítésén munkálkodjanak, ez korántsem jelentett olyan lépéseket, amelyek a katolikus hitélet teljes korlátozását jelentették volna, a fegyveres erőszakot jelentő fellépés pedig teljességgel idegen volt a fejedelmi hatalom politikájától. Egyet is érthetünk tehát Mohayval, s az általa idézett azon szerzőkkel, akik óvni látszanak az 1568-as törvényben foglaltak fennkölt és modernizáló idealizálásától, ám másfelől azt sem olvassuk egyetértéssel, ha konkrétumok nélküli mondatok azt sejtetik, hogy kisebb léptékben ugyan, de történhettek hasonló események: „Ha nem is beszélhetünk kifejezetten üldözésről, feltehetjük, hogy a katolikusokat érő erőteljes korlátozások, illetve az ezekkel való szembenállás akár villongásokat is okozhattak."[28]

Mohay Tamás koncepciója

Mint a bevezetőben mondottuk, a csíksomlyói búcsú eredettörténetének kutatásában új fejezetet jelentett a jeles néprajztudós tanulmányainak, monográfiájának és későbbi újabb forrásközleményének a megjelenése, majd a korai időszakra is visszatekintő, s ily módon az újabban megjelent szakirodalomra is reflektáló akadémiai doktori értekezése. Míg Simén és jelzett elődei a 16. századi viszonyok aprólékos rekonstrukciójára támaszkodva fogalmazták meg kételyeiket, addig Mohay az addigi szakirodalomtól eltérően azt kezdte vizsgálni, hogy mikor, milyen körülmények között és milyen tényezők hatására formálódott ki a mítosz, és hogyan vált lehetségessé széles körben való elterjedése.

A vizsgálat első szakaszában az eseményekhez időben legközelebb álló ferences szerzők, Kájoni János (1684, 1722), Lakatos István (1702), Györffy Pál (1731), Nedeczky László (1739), Veress Lajos (1753) beszédes hallgatását dokumentálja, majd eljutunk a Cserey Farkas környezetében élő Halász Jánoshoz (1744–1826), aki Losteiner Leonárd néven a hargitai csata története változatainak megszövegezésében, illetve emlékezetben tartásában is nagy szerepet játszott. Mohay nagyon alaposan körbejárta ezeket a változatokat, és pontosan rögzítette eltéréseiket is.

Az első a *Chronologia* címen emlegetett, 1777 körül született nagy rendtörténetének 191. és 192. pontjaként maradt ránk. Mohay megállapította, hogy ez még valójában nem is csataleírás, hiszen a szorosabban vett eseménytörténet a későbbiektől eltérő legfontosabb sajátossága, hogy összecsapásra nem kerül sor. Losteiner szövege az Erdélyt az arianizmus karjaiba vető uralkodó politikájából

28 Mohay, *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás…*, 65.

vezeti le azt a szándékot, hogy a székelyeket meg kell fosztani ősi vallásuktól. Az arianizmus dühétől tajtékzó sereg előre is nyomult Udvarhelyszékig, ám az István gyergyóalfalusi pap által összegyűjtött székelyek az ő javaslatára pártfogóra találtak a csíksomlyói Máriában, és ellenálltak. Csatlakoztak hozzájuk a csíkiak és kászoniak is, mert erre biztatta őket egy ferences szerzetes is, akit aztán a nép Istvánnal együtt vezérének választott. A betegeket és öregeket az oltárnál hagyva a felfegyverzett férfiak és asszonyok, továbbá a hajukat kibontó szüzek a Láznak nevezett helyre vonultak, ahol elfogták az uralkodó hitszónokait. Ezek megszöktek, és hírt vittek a királynak, aki seregével visszavonult. A győztesek zöld ágakkal tértek vissza a „kegyelem trónusához és az irgalmasság anyjához."

A másik, 1780-ra datált változat (*Testimonium Illustrissimi quondam Wolfgangi Cserei de origine processionis et devotionis pentecostalis Domini* c.) kéziratban maradt ránk, amelynek még latin nyelvű (*In Geographia Mariana regni Hungariæ de statua Chikiensi habentur sequentia)* első sora alapján sokáig úgy gondolták, hogy egy, a csíksomlyói kegyszoborral foglalkozó terjedelmesebb értekezés vagy könyv része lehetett. Mohay szerint azonban ez egyáltalán nem bizonyos. A folytatásban magyar nyelvűre váltó, és már valóban csatát is leíró szöveg lényeges pontokon tér el az elsőként említett változattól, amelyeket Mohay gondosan számba vett. Bár nincs megnevezve, hogy kinek a vezetése alatt bocsátotta a király a csíki népre hadseregét, a körülmények részletezőbbek. Udvarhely felől vonultak a hadak, a kegyhelynél imádkozó székelyek közül viszont csak a férfiak álltak csatasorba, s a Csík- és Udvarhelyszék közötti rengeteg erdőnél került sor a csatára, amelyben a király hadának jobb részét „levágák, a többiek nyakra-főre visszaszaladának". Ezután a hátrahagyottak a győztes férfiak elé vonultak, majd együtt mentek a templomhoz. Ezt követi az a kijelentés, hogy ennek emlékezetére a székelyek mellett a moldvaiak is összegyűlnek pünkösd szombatján. Az összegzés most figyelmen kívül hagyott, s részletesebb magyarázatot igénylő néhány mozzanatára később térek ki.

A harmadik, 1786–1787-re datált és Losteiner *Propago vitis* c. latin nyelvű művében ránk maradt változat minden bizonnyal csak a szorosabban vett eseménytörténet tekintetében tér el néhány mozzanatban a *Chronologiá*ban általa egy évtizeddel korábban megírtaktól.[29] Ez a mára elveszett mű csak Tima Dénes fordításában tanulmányozható, de mivel közleményei lényegében más forrásokról is korrekt fordítást adnak, nem látszik kockázatosnak használata. Itt nincs szó arról, hogy Udvarhely felől érkeznének a csapatok, az első változatra emlékezte-

[29] Tima Dénes, *A csíksomlyói segítő Mária, P. Losteiner krónikája és más latin források nyomán* (Kolozsvár: Szent Bonaventura, 1907), 34–38.

tően viszont megnevezi a Csíki Láz nevű helyet, ahol a csata lezajlott. A szerző nevének elhallgatásával a *Geographia Marianá*ra utalva beszél arról, hogy János Zsigmond seregének egy részét leverték, más részét pedig megfutamították. A győztesek templomba vonulásakor nincs szó zöld ágakról, ám az emlékünnep leírásakor már azt olvashatjuk, hogy labarum alatt zöld ágakkal fölékesítve, s a leányok mintegy 17 ezeren jönnek össze.

Mohay szerint a változatok egyre kidolgozottabbak lettek az eseménytörténet tekintetében, s mivel kétségtelen genetikus kapcsolat is összeköti őket, egy szellemi műhely termékének tekinthetők, s így szerinte valójában egy történetről beszélhetünk: „A 18. század utolsó negyedében három egymással genetikusan is összefüggő változatban megszületett hargitai csata és győzelem története igen hamar széles körben elterjedhetett…”[30] Mohay természetesen egyáltalán nem tagadta előzmények meglétét, hiszen ennek erős alapot biztosíthatott az a tudat, hogy a csíkiak (beleértve a gyergyóiakat és kászoniakat is) megtartották katolikus hitüket. Gondos forráskritikai elemzés alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 17. század húszas éveiben újjászerveződő és 1649-ben már búcsút is megszervezni képes ferences kolostorban az 1700-as évek elejére juthattak el a búcsút indokló történet egy szóban terjedő változatának megfogalmazásáig.

Korrekciós textológiai javaslat: egy történet helyett több történet

1. Losteiner *Chronologiá*jának beszédmódja és szerkezete

A vizsgálódás kiindulópontjaként megkíséreltem a fentebb felsorolt szövegváltozatokhoz úgy közelíteni, hogy ne csupán a pőre eseménytörténet eltéréseire figyeljek, hanem a szöveg megformálását meghatározó retorikai-poétikai sajátosságokra, s a forráskezelés ezekkel összefüggő mozzanataira is. Hogy megállapításaim ellenőrizhetőek legyenek, közlöm a Losteiner *Chronologiá*jában olvasható latin szöveget[31] s ennek Tima Dénes által készített magyar fordítását.[32] Itt néhány ponton korrekcióra teszek javaslatot, ezeket a szövegben zárójelben adom. A *Testimonium* magyar szövegét Nagy Imre[33] és Tima Dénes[34] (1907) ne-

30 Mohay, *A csíksomlyói pünkösdi…*, 127.

31 Itt mondok köszönetet a Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára munkatársainak azért, hogy a *Chronologia* latin szövegének vonatkozó részeiből nagyvonalúan másolatot készítettek számomra.

32 Tima, *A csíksomlyói segítő…*, 34–38.

33 Nagy Imre, *A Csíksomlyói tanoda és nevelde,* Gyulafehérvári füzetek II. (Kolozsvár, 1862).

34 Tima, *A csíksomlyói segítő…,* 39–43.

hezen hozzáférhető kiadásai után Mohay Tamás már modern kiadásban is közzétette,[35] itt tehát szövegközlésre nincs szükség.

Losteiner, Chronologia (a latin szöveg)

Huc certe referre licet quod scribit R.F. Franciscus Jegenyei olim almæ huius custodiæ custos provincialis in suis annotationibus v. l. quod

191. Cum Johannes Sigismundus Zapolya totum pene Transylvaniam traxisset in Arianismum, in Chikiensem districtum omnis jam Ariano adintentio collimabat et opere Joannes adnitebatur, ut veterem siculorum pietatem eriperet, ignorans, quod sub coelesti protectione Mariæ Auxiliatricis stantem pro aris haberet in suis ulnis hostem. Atque adeo collecta suorum in ariana perfidio furente manu versus hunc circulum movit, ac Udvarhelyiensem jam penetraverat sedem, cum zelo animatum et catholicæ fidei amore inflammatus atque antiqua pietate celeberrimus verbi divini clero et plebanus Gyergyoalfaluensis vulgo Istvan Pap dictus, a celeratis in ecclasiarum expilatoribus inaudit, et ex templo convocatum ad se non solo proprium, sed circumvicinum gregem Gyergyainsem spiritu oris sui accendit, roboratque ac una pro auxilioribus suffragiis, ut Deus ipsos ab omni hæresum colluvie immunes conservare dignetur ad thronum gratiæ advocat. Ne vero repulsam pati eos contingat, apud Sacratissimam Virginem Mariam, misericordie matrem (cui datum est hæreses interimeri patrocinium) statuit querere, et ea de ratione ter Gloriosissimæ Beatissimæ Virginis Mariæ statuam Csiksomlyoiensem circa festa pentecostalia (quo tempore ex relatione A.R.P. Joannis Bernard provinciæ patris aggregati tumultus excitatus fuerat) juncta pietate processionaliter adire decernunt, indicitur dies conventus proximus, sit frequentissimus populi concursus, qui certissima spe fretus advolat, atque se prosternendo precibus nonnunquam per gemitus interruptis curam animarum fidelissimæ Advocatæ committit, patrcinium implorat, atque fidei constantim ipsa mediatrice a spiritu almo ceu deiparo sponso exorat. Populo Gyergyaviensi oppido consociaverit amica Csikiensium et Kaszoniensium turba labarum ægre fidum atque hoc genus unamine iam fide non minus ac pane fortium roboratum, ut de spe victoriæ certum etiam reddentur, fuit eximius ordinis nostri seraphici tunc temporis hic existens concionator, qui habita ad omnem populum oratione sexum utrumque persuasit, venenata Arii dogmata una et asseclas in provinciolam hanc non admittendo, imo obviam illis veniendi

[35] Mohay Tamás, „Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói búcsú új megvilágításban", *Tabula* 3., 2. sz. (2000): 243–244.

incitamentum addidit. Quando finem dicendi fuit orato, ut saga et toga claresceret, idem induit ducem cum præallato altero apostolico viro, ac relictis senibus, debilibus, et pueris ad aras pro fundendis precibus, reliqum populum, virum et mulierum, mori paratum magis ac impietate Principis solutam fidelitatem eidem non non reddere, quam avitam pietatem et religionem sacrilege violare, arma sumere cogunt pro personarum diversitate et conditione diversa, et quo tempus concesserat, ac vehemens fervor cuique obtulerat, inter alios vero sive imitandum crinitas furias, seu ad ostendendum fatalem luctum virgines sparsos sinebant defluere crines, tum spiritu exultabundi hosti obviam processerunt, et ad locum vulgo Csikilaász dictum iam provenerant, Martyrium aut Victoriam continuo operientes, cum obvios excipiunt quosdam Zapolyianos, ut aiunt prædicantes, quos sacratiora castra illico fugant, ac recto hi ferunt itinere nuncium Sigismundo Csik, Gyergyo Kaszonienses incolas, viros ac mulires intra latebras sylvarum in armis stare ac ipsos operiri, aditusque viarum obsedisse. Ut persentit Sigismundus insperata nuncia, periculum ratus subesse, ubi furentes in arena descendissent amazones, statuit declinare Scythicas puellas pro kukpudiose habuisse magis, quam ancipiti fortunæ Martem tentando ob arianam perfidiam virium facere, unde etiam capto desistebat ab itinere, reliquitque circulum hunc Deo sacratum inviolatum. Sacrata turba postquam intellexit Sigismundum ex timore abstinuisse a tentamine, in laudes Altissimo solvendas effusa, vario extollebat preconio potentiam Nemesis, quod præcipue per manus Scythicarum puellarum humiliassset, perfidum Holofernem ac proinde virentibus in typum victoriæ sumptis ramis, lata ad thronum gratiæ, Matremque Misericordiæ unde advenerat redidit, cum maximo remanentium jubileo, cum quibus simul gratias agentes pro triumpho eandem Matrem in singularem Auxiliatrium contra hæreses ob experta beneficiorum symbola elegerunt decantaruntque, ac insuper statuam prælaudatam Auxiliatricis contra hæreses titulo in perpeetuum insigniri voluerint.

Quæ omnia per fidelem traditionem nobis transmissa firma manent ex authoritate Primo R. P. Francisci Jegenyei quondam almæ huius custodiæ custodis, Provincialis et Missionum Apostolicarum præfecti, qui inter alias annotationes M.S. sequentia habet, extitisse hoc tempore insignem concionatorem in conventu Csikiensi, qui populum adarmavit obviam venienedi Zapolya, et ipse Pater Fanciscanus tanquam dux armatum populum Csik Gyergyo Kászon præcessit et tantum timorem Joanni Zapolya incussit, ut coactus fuit ex sede Udvarhelyiensi redire et districtum Csik, Gyergyo Kászon intactum relinquere. Quod ante seculum scriptis mandatum testimonium excipit adm. R. P. Paulus Kozsvári e Societate Jesu quondam concionator egregius, qui

dum missione apostolica in his partibus ad an. 1727 intra duos montes Somlyo , maxima in populi sequentia orationem ad populum diceret, præallata publice asserere non dubitavit, ac R.P. Dominico Péterffi concionatori zelotissimo una et missionario Apostolico modum fecit excribendi ea, ex protocolo prælaudatæ Societatis Jesu Claudiopolitano; accedit authoritas R.P. Michælis Balásffi quondam concionatoris gravissimi, qui pariter posteris scriptis transmisit. Huc referri potest testimonium archivii Provinciæ Salvatorianæ, in quo juxta librum R.P. Josephi Teleki cui tit. Hala ado dicsiret sequentia habentur. Expilata et combusta sunt brevi post Mohachinam cladem sexaginta octo claustra Salvatorianæ provinciæ, quatuor tamen ex his dicatæ honori deiparæ, scilicet Szegediense, Göngyösiense, Csikiense, Szakolczaiense in calamitatibus non omnino defecerunt. Extincti sunt quidem ex Povincia Salvatoris inter continuas persecutiones ferro, peste et morte naturali mille septingenti religiosi in tantum quod intra quinquaginta annorum calamitates vix remanserint triginta personæ, quæ loca hæc sacris celebrare admisi sunt. Ex his pro Corollario sit deductum.

Losteiner Chronologiája magyarul (Tima Dénes magyar fordításának betűhív közlése néhány korrekcióval)

Szabadjon itt előhoznom, amit a tisztelendő Jegenyei Ferenc testvér ennek a custodiának custos provinciálisa ír megjegyzéseiben, vagyis hogy

191. Zápolya János Zsigmond, miután Erdély nagy részét az arianizmus karjaiba dobta, a csíki területre fordítván figyelmét, elhatározta magát abban, hogy a székelyeket ősi vallásuktól megfosztja, nem gondolván meg, hogy ezek Segítő Máriájukban az eretnekség ellenségét bírják körükben. Össze gyüjtvén tehát az arianizmus dühétől tajtékzó seregét, s Csík felé menve Udvarhelyszékig nyomult előre. Megtudván Gyergyóalfalunak István nevű papja, ezen népe üdvéért buzgólkodó, katolikus hitéért szeretettel lángoló, s buzgóságáról [ősi kegyességéről – B. M.] híres plébános és hitszónok a templomrablók ezen törekvéseit, templomba gyüjté saját híveit és a többi gyergyói atyafiakat, s lelkes beszédével ellenállásra buzdította és bátorította őket, s velük együtt a kegyelem trónja előtt buzgó imákban kérte Istent, hogy őket az eretnekség ezen veszedelmétől megmenteni méltóztassék, s a vereség kikerülése végett elhatározta magában, hogy az eretnekség ellen a szentséges Szűznél, az irgalmasság anyjánál keres pártfogást. Ezen okból híveivel abban egyezett meg, hogy közös buzgósággal pünkösd ünnepe táján menjenek Csíksomlyóra a boldogságos Szűz Mária szobrának látogatására, hová mint Nagytiszteletű Bernárd János érdemekben gazdag rendtartományi atya beszélte, nagy népsokaság volt összehíva, s miután a gyülekezés napja kihir-

detetett, az összegyűlt néptömeg jó reménnyel eltelve sietett a kijelölt helyre, s ott sóhajok és könyörgések között bízá lelkének ügyét az ő védőjének gondviselésére, ennek közbejárása kapcsán kérve a Szentlélektől, mint az Isten anyjának jegyesétől a hitbeli állhatatosság kegyelmét. A csíki és háromszéki hitbajnokok hozzájuk csatlakozván, miután a hit fegyverével és az erősek kenyerével látták el magukat, szerzetrendünk akkori kitünő szónoka a nyerendő győzelem reményében a néphez tartott beszédében arra bírta őket, hogy Arius hitelveit és követőit tartományukba be ne bocsássák, sőt még arra is ösztönözte, hogy álljanak ellen. Midőn a szónok beszédét befejezte, ruhája és palástja tündöklött, miért a nép őt a fennen nevesített apostoli férfiúval együtt vezéröknek választá. Ezek miután az öregeket, betegeket és gyermekeket imádkozás végett az oltárnál hagyták, a férfi és asszonynépet, mely készebb volt inkább meghalni, s a fejedelem gonoszsága miatt a hűségi engedelmességet is felmondani, sem hogy megengedje, hogy ősi hitétől és vallásától *szentségtelen kezek [szentségtelenül – B. M.]* megfosszák, rábírták arra, hogy ki-ki saját neme és állapota szerint fölfegyverkezzék, ahhoz képest, mint ezt az idő, s kinek-kinek vagyoni helyzete *[eltérő állapota – B. M.]* megengedte. Továbbá azon célból, hogy magukat dühösöknek mutassák, vagy gyászolóknak nézzenek ki, a szüzek hajukat kibontották és leeresztették, lelki örvendezéssel mentek az ellenség elébe, s míg a Csiki Láznak nevezett helyre megérkeztek, folytonosan azt harsogták, *győzelem [mártíromság – B. M.]* vagy halál, azután Zápolyának eléjök menő *szónokait, mint mondják [az általuk prédikátornak nevezetteket – B. M.]* elfogták, de ezek a szent háborúból megszökvén egyenesen Zsigmondhoz mentek és hírül adták neki, hogy Csík, Gyergyó és Kászon lakói az erdő sűrűjében felfegyverkezve állnak, rá várakoznak és az utakat megszállották. Zsigmond ezen nem reméllett hírt megtudta, veszélyt sejtve ott, hol még a *nők [a dühös amazonok – B. M.]* is harctérre lépnek, ezért feltett szándékától elállott *[elhatározta hát, hogy szégyenkezve inkább elkerüli a szittya asszonyokat, mint Mars kétes szerencséjére hagyatkozva seregét és az ariánus hitetlenséget kockára tegye – B. M.],* és az Istennek szentelt ezen területet sértetlenül hagyta. A szent tábor megtudván, hogy Zsigmond félelemből lépett vissza a küzdelemtől, a Magasságbelihez himnuszokat zengve magos hangon hirdette Isten hatalmát, mely főképpen a szittya lányok keze által szégyeníté meg a hitetlen Heródest *[Holofernest – B. M.]*, és a győzelem jeléül viruló zöld ágakkal tért vissza a kegyelem trónusához és az irgalmasság anyjához, akitől elindult vala, az otthon maradottak örömrivalgására, kikkel együtt a győzelemért hálákat adván annak, kit az eretnekség ellen tapasztalt jótéteményének elismeréséül segítő anyának választott és énekkel dicsőített, hasonlóan a Mária szobrát is ezen segítő Mária címmel tisztelte örök időkre az eretnekség ellen.

Mindezeknek, melyek hű hagyomány által jutottak hozzánk, igaz voltát bizonyítja 1-ször Nagy Tisztelendő Jegenyei Ferenc ezen első custodiának provinciálisa és apostoli hitküldéri főnök, ki jegyzeteiben azt írja, hogy ezen időben volt a csíksomlyói zárdának egy jeles szónoka, ki rábírta a népet arra, hogy Zápolya ellen menjen, és ezen ferencrendi atya mint vezér a fölfegyverzett csíki, gyergyói és kászoni népet vezetvén Zápolya Jánost annyira megfélemlítette, hogy kénytelen volt Udvarhelyszékről visszatérni és a csíki, gyergyói és kászoni területet érintetlenül hagyni. *Ezt mint az elmúlt század előtt adott történeti emléket elfogadja. [Ezt mint az elmúlt évszázadban leírt történeti emléket átveszi – B. M.]* Nagytisztelendő Kolozsvári Pál Jézus társasági atya, egykori kitűnő szónok, aki midőn mint apostoli hitküldér 1727-ben itt Csíksomlyón a két Somlyó hegy közötti nagy gyülekezet előtt a néphez beszélt, minden habozás nélkül hirdette, sőt módot nyújtott arra, hogy tisztelendő Péterffy Domokos atya buzgó hitszónok és apostoli hitküldér a kolozsvári Jézus-társasági atyák jegyzőkönyvéből kiírja. Ezt bizonyítja Balázsffi Mihály egykori nevezetes szónok atya, és mint írott emléket hagyta hátra az utókornak. Ezek mellett tanúskodik az üdvözítőről elnevezett szerzettartomány irattára, melyben tisztelendő Teleki József atya *Hála-adó dicséret* c. könyvében ezek vannak. A mohácsi vész után kevés idő múlva az Üdvözítő Szerzettartománynak 68 zárdája fosztatott ki és égettetett föl, s ezek közül mégis maradt, és pedig a szegedi, gyöngyösi, csíki és szakolcai. Az Üdvözítő szerzettartomány a folytonos üldöztetés között kard, dögvész és természetes halál következtében csak 1700 szerzetes tagot veszített el, és 50 évig tartó szenvedés között csak 30-an maradtak meg azok közül, kik ezeken a helyeken misét mertek mondani. Így írja le Losteiner a protestáns türelmességet.

Az elemzésre térve e legkorábbi, a *Chronologiá*ban megőrződött változat legfőbb sajátosságaként az átszellemült katolikus spiritualitás nyelvileg is erős, a mártirológia és a hagiográfia elemeivel társult jelenlétére figyelhetünk fel. Ez az alaphang megragadható már az első mondatban is: „Zápolya János Zsigmond, miután Erdély nagy részét már az arianizmus karjaiba dobta, a csíki területre fordítván figyelmét, elhatározta magát abban, hogy a székelyeket ősi vallásától megfosztja, nem gondolván meg, hogy ezek segítő Máriájukban az eretnekség ellenségét bírják körükben." Az új Holofernesként bemutatott hitetlen, gonosz fejedelemnek az arianizmus dühétől tajtékzó templomrabló serege vonul ki az igaz hitűek szent tábora ellen. Az utóbbiak vezetői szent buzgóságtól vezérelt hitbajnokok. Ilyen a népe üdvét védelmező, katolikus hitéért szeretettel lángoló apostoli férfiúként ábrázolt István pap, s persze ilyen a ferencesek kitűnő szónoka is, akinek beszéde befejezésekor palástja fényben kezdett tündökölni. A sze-

lídség hadserege ugyanakkor a szent cél érdekében dühös arcát is meg tudta mutatni: a hajukat kibontó szüzek amazonokként „mártíromság vagy halál" kiáltással vonultak a szent háborúba. Az ellenfél vezére egy új Holofernes, s így a bibliai Judit példája követőivé válnak a székely lányok is, akik egyben az ősi szitytya virtust is megtestesítik, s végső soron éppen ez futamítja meg az eretnek sereget.[36] A narráció középpontjában ugyanakkor az eretnekségek ellen az igazakat megsegítő Mária-szobor áll. Láthattuk, hogy már az első mondat leszögezi, mi tette Szapolyai vállalkozását könnyelművé: figyelmen kívül hagyta, hogy a székelyek maguk között tudják az eretnekség ellenségét, Segítő Máriát (Maria Auxiliatrix). Ennek megfelelően a gyergyóalfalusi pap előbb Istenhez imádkozott, majd elhatározta, hogy az eretnekség ellen a legszentebb szűznél, az irgalmasság anyjánál keres pártfogást. Így került sor arra, hogy híveivel pünkösd ünnepe táján boldogságos Szűz Mária csodálatos szobrát keresse fel Csíksomlyón. Itt aztán sóhajok és könyörgések között bízta lelkének ügyét védelmezőjének gondviselésére, s az ő közbenjárása kapta meg a Szentlélektől mint az Isten anyjának jegyesétől a hitbeli állhatatosság kegyelmét. A szent tábor természetesen a győzelem után is az irgalmasság anyjához vonult, s itt az otthon maradottakkal együtt hálákat adtak annak, akit jótéteményének elismeréseként az eretnekek ellen segítő anyának választottak és énekkel dicsőítettek, majd Mária szobrát Segítő Mária címmel ruházták fel. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy ebben a szövegben egyáltalán nincs szó a búcsúról. Ha tehát a szövegen kívüli mozzanatok teljes kizárásával határoznánk meg e változat célját, akkor az aligha lehetne más, mint a csíksomlyói Mária-szobrot megillető Segítő Mária (Maria Auxiliatrix) epitheton indoklása.

A nyelvileg is erős spiritualitás ugyanakkora további változatoktól eltérően a *Chronologiá*ban azzal párosul, hogy reflexiókat, de legalábbis megjegyzéseket olvashatunk az elmondottak előzményeiről, illetőleg egyházi forrásairól. Míg a későbbi átdolgozás, a *Propago viris* csupán Cserey *Geographia Mariana Regni Hungariæ*jára hivatkozik, itt jóval több forrás részletezőbb megidézésével találkozunk. A számba vettek közül a másodikat könnyen elintézhetjük, és szinte zárójelbe is tehetnénk. Az itt olvashatók a rendtárs Telek József (1716–1773) könyvének olyan részei, amelyek általánosságban szólnak a rendtartomány megpróbáltatásairól. A felvezetésből („Ezek mellett tanúskodik az Üdvözítőről elnevezett szerzettartomány irattára, melyben tisztelendő Telek József *Hála-adó di-*

[36] A leírás középkori hagiografikus hagyományáról: Táncos Vilmos, *Csíksomlyó a népi vallásosságban* (Budapest: Nap Kiadó, 2016), 170. Tima fordításában viszont rejtve maradt, ahogy a Holofernest megfutamító szittya lányok a bibliai Judit követői is.

cséret c. könyvében ezek vannak…") arra következtethetnénk, hogy magában a nyomtatványban szerepelnek a fenti, a ferencesek sorsáról szóló megállapítások. Ugyanakkor az 1750-es években többször megjelent kötet egyetlen kiadásában sem olvashatók ezek a sorok, tehát valószínűleg a nyomtatvány valamelyik példányába beírt kéziratos bejegyzésről lehet szó.

Annál fontosabb Jegenyei Ferenc (1619–1684), hiszen rá Losteiner kétszer is hivatkozik. Ezt jelöli meg a 190. pont utolsó mondataként, mintegy a következő 191. felvezetése gyanánt, s ezt tartja első pontban említendő forrásnak a hitelességet bizonygató, záró gondolatmenet is. Ráadásul a befejező kommentár elkülöníti egymástól azt, amit Jegenyei írott jegyzeteiből vett át, s amit szóbeli közlés alapján tett hozzá. A feljegyzéseiből átvett sorok ezek szerint a már idézett bevezető mondat után még azt tartalmazzák, hogy „ezen időben volt a csíksomlyói zárdának egy jeles szónoka, ki rábírta a népet arra, hogy Zápolya ellen menjen, és ezen ferencrendi atya mint vezér a fölfegyverzett csíki, gyergyói és kászoni népet vezetvén Zápolya Jánost annyira megfélemlítette, hogy kénytelen volt Udvarhelyszékről visszatérni és a csíki, gyergyói és kászoni területet érintetlenül hagyni". Láthattuk, hogy Losteiner azt is jelzi, hogy Bernárd János (1704–1772) jóval későbbi, s időben hozzá már nagyon közel eső, szóbeli közléséből is merít. Nem alaptalan tehát arra gondolnunk, hogy az írásos feljegyzésből átvettet meghaladó alapmozzanatok, így István pap és hívei Csíksomlyóra vonulása valószínűleg ebből eredeztethetők. A későbbi mondandó előjegyzéseként már itt felhívom a figyelmet arra, hogy a *Testimonium*ban a fordítottját tapasztaljuk, ott viszont a ferences barát nem szerepel. Losteiner persze a hű hagyományban egyenrangúnak tartja az írásos és szóbeli részt, de számunkra lehet jelentősége ennek a különbségtételnek.

Talán jelentőséget tulajdoníthatunk annak is, hogy Losteiner a rendtartomány főnökeként és a misszió vezetőjeként beszél Jegenyeiről, s mint Darvas-Kozma József részletesen adatolt életrajzából tudjuk, az előbbi tisztséget 1660–1664, illetőleg 1668–1672, majd 1679–1781 között, az utóbbit pedig 1668–1670 között töltötte be.[37] Az elmondottak alapján nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a Losteiner szövegébe bedolgozott írott változat 1668-ban vagy az azt követő évek valamelyikében megszülethetett. Ez összhangba hozható a szöveg fentiekben jelzett alapüzenetével: nem az 1649-től már adatolható búcsú indoklására koncentrál, hanem arra, hogy a szobrot megilleti a Segítő Mária titulus. S persze összhangban van azokkal a művészettörténeti szakirodalomban Sarkadi Nagy Emese által kiemelkedő fontosságúként kezelt mozzanatokkal, hogy a nagy újra-

[37] Darvas-Kozma József, „P. Jegenyei Ferenc", *Székelyföld* 21., 12. sz. (2017): 131–136.

kezdés jegyében az 1664-ben megrendelt főoltárra a szobrot 1668-ban helyezték el, s hogy 1669-ből adatolható a legelső csodatörténet.[38]

Jegenyeitől magától származó nyilatkozat híján természetesen csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg a további motívumokról. Életrajzából kiderül, hogy az erdélyi ferences tartomány jelentékeny személyisége volt, aki már ifjúkorában a jezsuita Színi István környezetében is tapasztalatokat szerezhetett a spirituális építkezés fontosságáról, s a több területen végzett kitartó munkálkodásáról a legbeszédesebben talán a somlyói iskola életben tartása érdekében tett erőfeszítései tanúskodnak.[39] Felelősségteljes megbízatásai során (a magyar és a bosnyák ferencesek közötti súlyos konfliktusok elrendezésében is szerepet kapott) láthatóan már Apafi Mihály fejedelemségének első éveiben sikerült tágítania mind rendje, mind egyháza mozgásterét. A mikházi konfliktus felszámolásában aratott sikert (1666-ban erdélyi országgyűlés határozata alapján távolították el innen a bosnyák ferenceseket) biztatásnak tekinthették arra, hogy az új fejedelem alatt a protestáns rendek ellenállása ellenére a korábbiaknál kedvezőbb feltételek nyílnak felekezetük számára. Ha Jegenyei ezt a reményt keltő kezdetet a korban szokásos módon történeti reflexióval is alá akarta támasztani, akkor az elkerülendő ellenpéldák között bizonyosan az elsők között kellett felmerülnie János Zsigmondnak. Apja ugyan kiváltságlevelet adott a csíksomlyói kolostor számára, ám később mind ő, mind fia a török gyámsága alatt folytatta azt a politikát, amelynek központi mozzanata Kájoni[40] szerint az volt, hogy az igaz egyházat megfossza javaitól. Arról nem is beszélve, hogy a fiú az eretnekségek között is a legborzalmasabb követőjévé vált. Tudhatta azt is, ami rendtársa, Kájoni János későbbi dokumentumtárából kiderül, hogy ettől a fejedelemtől még a kolostori működést megerősítő oklevél sem maradt fenn. Kockázatmentes is volt az ellenpélda minél sötétebbre festése, hiszen a négy recepta religio rendszerének for-

38 Sarkadi Nagy Emese, „»Az Boldog Asszony képet radiusba vegyem«. Szempontok a Csíksomlyói Madonna művészettörténeti értelmezéséhez", *Művészettörténeti Értesítő* 65., 2. sz. (2016): 229–240. és Uő, „Mohay Tamás: »Istennek kincses tárháza…« P. Losteiner Leonárd ferences kézirata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról c. kötetről", *Buksz* 28., 1–2. sz. (2016): 62–65.

39 Sávai János, *A csíksomlyói és a kantai iskola története, Historia scholæ Csikiensis et Katensis,* Missziós dokumentumok Magyarországról és a Hódoltságról 2/2. (Szeged: Agapé Kft., 1997), 226–352.

40 *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztódia története. Kájoni János kézirata 1684,* Domokos Pál Péter anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte, és az utószót írta, valamint a kusztódia történetét fordította Madas Edit, az oklevelet fordította Szovák Kornél, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 31. (Szeged: Scriptum, 1991), 92–94.

mális fenntartása ellenére a súlyukat vesztő unitáriusok már régen túl voltak azon, hogy komolyabb befolyással legyenek az erdélyi valláspolitika alakítására. A legkíméletlenebb intézkedéseket az a II. Rákóczi György hozta ellenük, aki a Kájoni által is jogtalannak ítélt nagy lengyelországi kalandjával[41] végső soron Csíksomlyó 1661-es részleges pusztulásának is oka lett.

Talán ebbe az eseménysorba lenne beilleszthető az a két epizód is, amely Darvas-Kozma József könyvében[42] olvasható. Ezeket ő és hozzá hasonlóan Tánczos Vilmos is a hargitai csata megtörténtének bizonyítékaként kezeli. Az első epizódot egy 1735-ből származó levél jelenti. Hátterében az áll, hogy Szentegyházasoláhfalu katolikusai arra kérték az egyházmegye feletteseit, hogy a csíkitől engedje át őket az udvarhelyi főesperesség fennhatósága alá, jóllehet hálásak a csíkiaknak azért, mert hitükben megvédték őket. Amikor aztán ez a kérés teljesült, a csíkiak erősebbre hangolt érvekkel tiltakoztak, s ekkor keletkezett az a latin nyelvű, Darvas-Kozma által magyar fordításban is közölt beadvány, amelyben arra hivatkoztak, hogy saját vérükkel és véres fegyvereikkel küzdöttek az egyházat szétmarcangolni akaró eretnekek ellen, s ha ezt nem tették volna meg, az eretnekség még mindig fertőzésben tartaná őket. Az egyébként elutasított tiltakozás kissé rejtélyes mozzanata ugyan, hogy bizonyos meg nem nevezett urak hősi tetteit is megemlíti, de a hitvédelmi dicső múltra hivatkozás kétségtelen.[43] Mohay Tamás akadémiai doktori értekezése ugyanakkor megalapozott kétségeket fogalmazott meg. Sorra veszi, hány ízben kellett megpróbáltatásokat átélniük a csíki katolikusoknak a 16. század végétől, Székely Mózestől kezdődően a 18. század eleji kurucokig, s joggal kérdezi meg: logikus-e, hogy az időben legkorábbi 1567-es eset bizonyítékának tekintsük a levélben említetteket. Problematikusnak tartja azt is, hogy a levélnek nincsenek aláírói, s sürgeti a dokumentum levéltári szövegkörnyezetének további vizsgálatát is. Nem kevésbé invenciózus a földrajzi-hadászati észrevétele: az Udvarhely felől érkező fejedelmi csapatok előbb a Tolvajos-tetőtől nyugatra fekvő Szentegyházasoláhfalut kellett érintsék, így a somlyóiaknak az őket ért támadás előtt kellett volna segítségükre sietniök, ám ennek nyoma sincs az események fenti változatainak egyikében sem.[44] A levéltári találat viszont azt föltétlenül bizonyítja, hogy – talán a Jegenyei által leírtaktól sem függetlenül – az egyháztörténetben jártasabb írástudók körében ter-

41 *Fekete könyv…*, 110.

42 Darvas-Kozma József, *A csíksomlyói pünkösdi búcsú eredettörténete* (Csíkszereda, 2011).

43 Darvas-Kozma, *A csíksomlyói pünkösdi búcsú…*, 146–152.

44 Mohay, *A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás,* 56–57.

jedt egy ilyen hitvédelmi epizód hagyománya, s felhasználásában reménykedhettek.

Hasonlót mondhatunk el a másik forrásról. Darvas-Kozma József könyvében beszámol arról, hogy a csíksomlyói rendház történetének 1737-ben írott bevezetése megemlékezik János Zsigmond erőszakos hitterjesztéséről és a ferencesek ellenállásáról is.[45] Ezt a Csíki Székely Múzeumban őrzött dokumentumot (*Manuale Superiorum Conventus Beatæ Virginis Mariæ Visitantis Csiksomlyoiensis*) nem láttam ugyan, de mivel pontos évszám nélkül utal az eseményekre, Mohay Tamás érvelésére ebben az esetben is alkalmazhatónak látszik, tehát ebben az esetben is további bizonyítékok kellenének ahhoz, hogy a „hargitai csatára" vonatkoztathassuk.

Részletesebben kell foglalkoznunk azzal a nagyobb hagyományra visszatekintő elképzeléssel, amely szerint a 16. században Erdélyben már jelen levő jezsuiták közvetítésével jutott volna el a csata megtörténtének dokumentált hagyománya a 17–18. századiakhoz. A legfrissebben erre is Darvas-Kozma József tekintett vissza, s a megörökölt kiindulópontja az, hogy néhány kolozsvári jezsuita 1581-ben és 1586-ban megfordult Csíksomlyón, tehát „ők találkoztak olyanokkal is, akik a pünkösdszombati búcsúnak új lendületet adó 1567-es eseményben részt vettek".[46] Ezt ők megörökítették háztörténetükben, amely ugyan elveszett, de a koncepciót – a Darvas-Kozma alapján tömören összegző Tánczos Vilmos megfogalmazásában – „belőle P. Péterffy Domokos ferences misszionárius már 1727-ben kimásolta az 1567-es pünkösdszombati csata történetét, és 1780-ban ugyancsak ezt a háztörténetet használta Cserey Farkas, illetve P. Katona György káplánja is".[47]

Ez az elképzelés azonban egyáltalán nem igazolható. Először is: néhány jezsuita a mondott időpontokban valóban megfordult Csíksomlyón, ám semmi nyoma annak, hogy a korábbi időszak ilyen drámai eseményére reagáltak volna. Ellenkezőleg, a jól informáltságra mindig adó, a katolicizmus dolgában építő eseményekről előszeretettel jelentő Szántó Arátor István, Antonio Possevino és Ferdinand Capeci[48] 1581-ben csupán arról a több forrásban ismétlődő mozzanatról számol be, hogy a székelyek zöme kitartott az elmúlt évtizedekben is kato-

45 Darvas-Kozma, *A csíksomlyói pünkösdi búcsú…,* 144.

46 Darvas-Kozma, „P. Jegenyei Ferenc", 133. és *A csíksomlyói pünkösdi búcsú…*, 114.

47 Tánczos, *Csíksomlyó a népi…,* 166.

48 Szántó Arátor István, Antonio Possevino és Ferdinadus Capecius Rómába küldött beszámolóit lásd: *Monumenta Antiquæ Hungariæ* II, ed. Ladislaus Lukács (Roma: Institutum Historicum S. I., 1976), 195, 454.

likus hite mellett, s hogy kevés és tanulatlan pap részesíti őket lelki gondozásban. Szántó persze azt is hozzáteszi, hogy látogatásuk során a jezsuitákat földre szállt angyalok gyanánt fogadták. Az ekkor született jezsuita dokumentumokban tehát semmi nyoma az állítólagos 1567-es drámai eseményeknek.

Nem kevésbé problematikusak a hagyomány további láncszemei. A nehézséget elsősorban az jelenti, hogy már a felsorolt 17–18. századi szövegek sem érték meg a modern időket, s már régóta egyedüli forrásunk a Losteiner *Chronologiá*ja végén olvashatunk: „Ezt mint az elmúlt század előtt adott történeti emléket elfogadja [Ezt mint az elmúlt évszázadban leírt történeti emléket átveszi – B. M.] Nagytisztelendő Kolozsvári Pál Jézus társasági atya, egykori kitűnő szónok, aki midőn mint apostoli hitküldér 1727-ben itt Csíksomlyón a két Somlyó hegy közötti nagy gyülekezet előtt a néphez beszélt, minden habozás nélkül hirdette, sőt módot nyújtott arra, hogy tisztelendő Péterffy Domokos atya buzgó hitszónok és apostoli hitküldér a kolozsvári Jézus-társasági atyák jegyzőkönyvéből kiírja."

Nincs a kezünkben tehát sem P. Péterffy Domokos ferences misszionárius, sem az ő közvetett forrásaként említett Balássffy Mihály (1678–1696) szövege sem, másfelől viszont egészen bizonyos, hogy félreértések sorozatán alapszik már az elképelés kiindulópontja is. Nincs nyoma a hagyomány továbbörökítő átadásnak sem a jezsuiták 16. századi évkönyveiben, sem a későbbiekben. Ez utóbbit is teljes bizonyossággal állíthatjuk, hiszen Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya tollán nem régen egy minden eddiginél alaposabb életrajz készült Kolozsvári Pálról, amely felhasználta a 17. századi jezsuita évkönyvekben megörökített missziók szövegét is.[49] Tanulmányukból nem csupán arról értesülhetünk, hogy Kolozsvári hatásosan alkalmazta a rendtársa, Paolo Segneri missziós módszerét, hanem arról a csodáról is, hogy Miklósvárott 1628-ban tartott prédikációja során a missziós feszület könnyezni kezdett. A Losteinernél említett 1627-es esztendőre vonatkozókat magam is alaposan áttanulmányoztam. Itt tömör leírást olvashatunk arról, hogy a Csíki-medencében hat állomáshelyen tevékenykedtek, s ezek egyikén, Somlyón az őket nagyon emberségesen fogadó ferencesek kolostorában kaptak szállást, s a nyolc napra tervezett tartózkodást a hívek kérésére néggyel megtoldották. További részleteket nem tartalmaz a szöveg, de a misszió egészét összegző beszámoló kitételei a sikeres gyóntatásról és

[49] Fazakas Tamás Gergely, Száraz Orsolya, „»A'mint ezt Pázmány Péter kardinál szépen meg mutattya«. Kolozsvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja", in *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajtay Alinka, Bajáki Rita (Vác: Mondat Kft., 2013), 147–157.

hitterjesztésről nyilván Somlyóra is vonatkoztathatók: a hívek könnyezve búcsúztatták őket, s valószínűleg inkább a világi papokra értendő az összegzés egy további kitétele. Ebben azt olvashatjuk, hogy sokak mondogatták: „Ime most az igazi apostoli papok kerestek fel bennünket, nem olyanok, mint a mieink, ezek úgy adnak meg mindent nekünk, hogy semmit sem kapnak tőlünk."[50]

Nagyon valószínű az is, hogy a hipotézisek elburjánzásához Tima Dénes nem teljesen világos fordítása is hozzájárulhatott. A latin szöveg s az általam helyreigazításra javasolt fordítás ugyanis nyilvánvalóan *nem* azt mondja, hogy Kolozsvári Pál volt a 18. századi ferencesek forrása, hanem *éppen ellenkezőleg* az olvasható benne, hogy Jegenyei írott szövegét vette át Kolozsvári Pál, hogy aztán ennek hitelességét elismerve hatalmas prédikációt tartson, s nyilvánvalóan ezt adhatta aztán át lemásolásra vagy kijegyzetelésre Péterffynek.

Az viszont nagyon valószínű, hogy Kolozsvári nagy hatású hitszónok lehetett, s az említett publikációban részletesen bemutatott életútja (apja a kolozsvári unitáriusok első papja volt, s ebben a közegben nőtt fel) szinte arra predesztinálta, hogy heves támadásokban részesítse elhagyott felekezetét. Az unitáriusok persze megfelelően reagáltak erre, ám az még a mai napig sem tisztázott, hogy a közel kortárs és későbbi bibliográfiák által neki tulajdonított művek közül melyek valóban az ő alkotásai. A szakirodalom ugyanis nem különíti el pontosan a 18. század elején élt két hasonló nevű, s ráadásul az 1720-as évek elején Kolozsvárott egyaránt tanító jezsuita (Kolosvári Pál, 1684–1731) és időnként ugyancsak kolozsváriként is emlegetett Kovács Pál (1698–1753) munkásságát.[51] Annyi bizonyos, hogy a mi emberünk volt a többműves, termékenyebb szerző, aki a dolgozatunk témájával leginkább összefüggő *Transylvaniæ infelicitatis origo* c. verses művét is megjelentette 1722-ben Kolozsvárott.

Ez egy elképesztően bonyolult, az antik mitológiát középkori allegóriákkal vegyítő, tízrészes verses alkotás, amely Erdély, és ezen belül előbb Szeben, majd Gyulafehérvár és Kolozsvár szerencsétlenségét írja le, ami természetesen nem más, mint a szent vallás tiszteletét kiiktató reformáció elterjedése. A romlás csúcspontját a 8. és 9. rész énekli meg, amikor a háromtestű Geryon, Erytheia egykori királya, kikönyörgi magának Plútótól Erdélyt. A szolgálatában álló hárpiák egyike, a Taurinából (Piemontnak, Blandrata szülőhelyének a latin neve)

50 *Archivum Romanum Societatis Jesu Provincia Austriæ,* 184, f. 23v-26. A forrás elérhetővé tételéért Molnár Antalnak mondok köszönetet.

51 Lásd Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest, 1891–1914) *Kolosvári Pál* és *Kovács Pál* címszavait, továbbá legújabban Pintér Márta *Kolosvári Pál* szócikkét a Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban.

származó előbb a Visztula mentét fertőzi meg a természetben és az emberekben egyaránt borzalmas elváltozásokat hozó mérgével, majd Dácia, s ezen belül Alba és Claudia következik, hogy aztán az egész fejedelemség a hamis istenek fogságába kerüljön. A vers beszélője időnként kiszól a szövegből: „Hát ilyen Zsigmond a te kegyességed?" – kérdezi egyszer János Zsigmondtól, másfelől világos, hogy a megnevezett két központi hely Gyulafehérvár és Kolozsvár, s persze egyértelmű a művet befejező, optimizmusra okot adó látomás is: a kétfejű madár, azaz a császári sas legyőzi a háromtestű sárkányt, azaz a protestáns felekezeteket. Másfelől azonban az allegóriázó mitologizálás zabolátlan elszabadulása kétségessé teszi annak megállapítását, hogy milyen 16. századi eseményekre vonatkozhatnak, magyarul aligha lehet megfeleltetni egyes részleteket konkrét történeti eseményeknek. Így csak abban lehetünk bizonyosak, hogy a jezsuita misszionárius nem ebben a hangnemben beszélt a néphez, ha valóban nagy sikere volt.

Föltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Kolosvári Pál mitizálása nem maradt el a másik oldalon sem. Az unitárius egyháztörténeti hagyomány áttérését arra vezeti vissza, hogy hatalmas adósságba keveredett, és jezsuita hitelezői megzsarolták. Még erősebb magyarázatot kapott missziós tevékenysége: állítólag nyakában kötéllel, kezében borotvával kiáltozta az unitárius falvakban, hogy meggyilkolja azokat, akik nem térnek át a római egyházba. Az unitárius köztudat szerint ehhez a tettéhez méltó volt aztán halála is: egy kert alatt holtan találták meg.[52]

2. A *Testimonium* beszédmódja és szerkezete

A magyar nyelvű műnek már a latin nyelvű címe is világosan megmondja, hogy ebben a körmenet és a pünkösdi kegyesség eredetéről lesz szó (*Testimonium Illustrissimi quondam Wolfgangi Cserei de origine processionis et devotionis Pentecostalis*), majd a hely megjelölése után széles időkeretben kibontakozó, történetírói erényeket megcélzó elbeszélés következik. A visszapillantás előbb a búcsújárások már bevett gyakorlatát hozza elő („szokták esztendőként meglátogatni azon képet pünkösd szombatján"), majd távlatos történeti megalapozást kap az elbeszélés. Arra az időpontra tekint vissza, amikor „a székelyek a szkítiai po-

52 Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.* Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2005, 128., 152., 158., 239. Lásd még: II., 2009, 125., 189., 564. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–2.)

gányságból kitértek", s természetesen felidéződik a sok veszedelmet hozó későbbi századok története is. Az igaz hit melletti rendíthetetlen kitartást megjelenítő múlt után érkezünk el egy konkrét időpontba. A felütést érdemes szó szerint idéznünk:

„Elfajulván ettől a Blandrata György dögletes tudománya után az Ifjú János király arra vetemedék, hogy már böcsülete sem volt előtte senkinek, ha csak szentháromságtagadó nem volt. Végezést is irata, 1566 esztendőben Szent András nap tájban, hogy az Erdély birodalomban mindenek Blandrata Györgytől és a tőle megválasztott papoktól hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítanák, mint hitetlenek, úgy büntetődjenek."

Történetíróra vall, hogy az idézet mindkét mozzanatát írásos dokumentummal is megtámasztja. Azt a vádat, hogy főleg Blandrata befolyására élete végén János Zsigmond csak az ariánusok társaságát tűrte meg maga körül, a történetírók közül először Forgách Ferenc[53] írta le, majd átvette és továbbfejlesztette Istvánffy Miklós[54] is, s természetesen rendre felbukkan a különféle felekezetek egyháztörténeteiben is. Az pedig közismert, hogy másolatok vagy kivonatok formájában ekkor már viszonylag széles körben is elérhetők voltak a 16. századi erdélyi országgyűlési végzések.

A történeti forrásokra való hivatkozás a dokumentum középső részében egy ideig ugyan elmarad, és az összegyűltek halálos elszántságáról is olvashatunk, mégis viszonylag csekély számú hagiografikus elem alkalmazásával bontakozik ki immár egy „valóságos" csata története (itt már nem vonul vissza ijedtében a fejedelem, mint a *Chronologiá*ban), itt ugyanakkor a fejérnépek nem vesznek részt az ütközetben. A hagiográfia visszafogottságához hozzájárul az is, hogy ebben a változatban nem szerepel a ferences barát, a világi pap tehát egyedüli vezér lesz, miközben hangsúlyt kap, hogy fellépésével egyetértett a főrend is. A király hadának már a fentiekben számba vett pusztulását, illetőleg megfutamodását kö-

53 Forgách, *Emlékirat Magyarország állapotáról…*, 984.

54 Istvánffy Miklós, *A magyarok történetéről*, szerk. Székely György, ford. Juhász László (Budapest: Magyar Helikon, 1972), 173. Korabeli magyar fordításban: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/2., sajtó alá rend. Benits Péter (Budapest, 2003),. 472.: „…54 nap szörnyű kénokkal kínozva, s hozzá senkinek, még igen barátosának is Blandratán, s Csákyn, az utálatos ariánus hitetlenség követőin és Hagymássy Kristófon s kevés némely azon lisztörlő embereken kívöl nem szabad volna bemenni hozzája. Mert immár oly nagy vétekben léptenek vala, hogy Blandrata mestersége által az fejedelem s Bekes megvesztegettetvén, senkinek fő tisztviselések, s kapitányságok, hanem azzal a dögletességgel megveszetteknek adatnának, és sokan a tiszteknek kívánásától, s nem valami lelkiismeretnek félelmétől nagy ocsmányon és szemtelenül állanának."

vetően a pontos időpontot is megkapjuk, az 1567 pünkösdje nagy hangsúllyal szerepel. Szövegünket ugyanakkor egy újabb dokumentum idézése zárja, hiszen a János királytól elszenvedett további megpróbáltatások említése után a csíkiak állhatatosságának eredményeképpen mégiscsak megszületett 1591-es országgyűlési határozat idézése zárja a dokumentumot: „A csíkbéli klastrom több odavaló helyekkel együtt, miért hogy onnét ez ideig is, semmi némű üdőben a római vallás ki nem irtódott, az odabéli atyánkfiainak lelki ismeretek megnyugtatására maradgyanak ezen állapotban, amint ekkoráig voltak."[55]

Úgy látjuk tehát, hogy ez a pünkösdi búcsút és körmenetet tág történeti kontextusba helyező mű beszédmódjában valamelyest közelíteni kívánt a forrásokra támaszkodó, az erudíciónak is szerepet juttató történetírás szabályaihoz. Ha meggondoljuk, hogy hangsúlyt kap a főrend szerepe is, akkor nem érzünk indíttatást arra, hogy a szöveg megszületésében csökkentsük annak a Cserey Farkasnak a szerepét, aki nem csupán érdeklődést mutatott a történetírás emlékei iránt, hanem maga is vállalkozott Valerius Maximus kivonatolására, illetőleg készült egy olyan mű összeállítására, amely azt mutatta volna be, hogy „a magyar nemzet kigyöveteléttűl fogva minden nap micsoda nevezetes dolog történt".[56] Mivel Cserey Bécsben élt, Benkő Károlynál és Mohay Tamásnál is felmerült, hogy a szerző nem ő maga, hanem inkább krasznai udvari papja, Katona György lehetett. A végső megszövegezés tekintetében ez a gyanú nem ejthető el, ám ez a nagyobb szakszerűség és világi tájékozottság mégiscsak érv lehet Cserey tanácsúr erős részvétele mellett. Emlékeztetnék arra, hogy Bíró Vencel közleménye szerint Batthyány Ignác 1771-ben 16–17. századi országgyűlési határozatokat tartalmazó kéziratot juttatott el hozzá, s bár a felsorolt évek között 1566 nem szerepel, ez nyilvánvalóan mutatja a történelmi témák iránt különben is nagy érdeklődést mutató tanácsúr ez irányú tájékozódási igényét is.[57] Nem csatlakozunk tehát Tánczos Vilmos véleményéhez, aki mindenkinél határozottabban szólt a

55 Említésre méltó, hogy szövegünk itt szép magyarítással adja a szöveget, sőt egy helyen pontosabban is, mint az EOE III., 384. Ott ugyanis ez áll: „A csíkbéli klastrom több oda való helyekkel együtt, miért hogy onnét ez ideig is semminemű üdőben az római processio nem tolláltatott, az odabéli atyánkfiainak is conscientiájok acquiescálására maradjanak ezen állapotban, az mint ekkédig voltanak." Szilágyi Sándornál tehát tévesen processio szerepel confessio helyett.

56 Lásd erről részletesebben: Balázs Mihály, „Túl a felekezeti határokon. Körmöczi János kapcsolatrendszeréhez", in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* 2., szerk. Bíró Annamária, Boka László (Nagyvárad–Budapest: Partium–reciti, 2016), 63–75.

57 Bíró Vencel, „Gr. Batthyány Ignác levelei", *Erdélyi Múzeum* 46., 3–4. sz. (1941): 295–310. és *Pásztortűz* 27., 12. sz. (1941): 621–624.

krasznahorkai birtokon tevékenykedő ferences udvari káplán, P. Katona György szerzősége mellett.[58]

Visszatérve a korábbi változat szövegéhez, a felsorolt mozzanatok lehetővé teszik, hogy az eddig feltételezettnél nagyobb időtávolságot vegyünk fel a két alapvetőnek tartott dokumentum, a markáns agitatív szándékot megjelenítő *Chronologia* vagy annak legalábbis meghatározó elemei és az eseményekre visszatekintő *Testimonium* között. Ráadásul van a Cserey szövegében egy olyan mozzanat is, amely egészen konkrétan megragadhatóvá teszi a megírás motivációinak egyikét. Ennek illusztrációjaként felidézzük az 1566 novemberi országgyűlés végzésének lényegi részét:

„A religió dolgában végeztetett volt, hogy ezelőtt való articulusok tartása szerint az evangélium prædikálása semminémű nemzet között meg ne háboríttassék, és az Isten tisztessége, nevekedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és Isten ellen való káromlások közülök kitaszíttassanak, és megszünjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az Istennek igéje szabadon hirdettessék, kiváltképpen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és ekképpen mind magokat, mind a szegény kösséget veszedelemre vitték.

Azokhoz, kik az igazsághoz engedni nem akarnak, őfelsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek, és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgy is az igazságnak helyet nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak az egy püspökhöz, György superintendenshez és a tőle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítanák, hitlenségnek pennájával büntetessenek."[59]

A korábbi („Elfajulván ettől…" kezdetű) idézet és az iménti országgyűlési határozat egymás mellé tételével könnyen megállapítható, hogy Cserey nem a teljes szöveget idézte, hanem csak egy részletét, s ráadásul azt is jelentősen átalakította. Ez részben Blandrata személyének és szerepének – a történeti hagyománytól nem idegen – démonizálását jelentette. Ezt igen hatásosan alkalmazták a későbbiekben is, olyannyira, hogy először Juhász István állapította meg: nem a kelet-közép-európai antitrinitarizmus meghonosításában fontos szerepet játszó orvosról, hanem Szentgyörgyi Györgyről, a reformációhoz csatlakozott román-

58 Tánczos, *Csíksomlyó a népi vallásosságban*, 165.
59 EOE II., 326–327.

nok első püspökéről van szó.[60] (A tévedés egyébként még mai napig is felbukkan nem csupán népszerűsítő munkákban, hanem tudományos igényű publikációkban is.)

A név kicserélése összekapcsolódott azzal, hogy Cserey nem vette át az oláhokra vonatkozó kitételek egyikét sem, s mivel teljesen mellőzte az első bekezdés végén kifejezetten rájuk vonatkozó megállapításokat is („kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és ekképpen mind magokat, mind a szegény kösséget veszedelemre vitték"), a szöveg azt sugallja, hogy mindenkire, vagyis a magyar katolikusokra is vonatkozik a büntetéssel való fenyegetés. E különbségtétel elhalványítását jelenti az is, hogy míg az országgyűlési végzés „semminemű nemzetről" beszél, Csereynél ehelyett a „mindenekről" kifejezés olvasható.

Roppant fontos viszont, hogy az országgyűlési határozat befejező szentenciáján („akik pedig ezeket megháborítanák, hitlenségnek poennájával büntetessenek") is kis változtatást eszközöl („kik pedig ezeket megháborítanák, mint hitetlenek úgy büntetődjenek"). Ékes bizonyítéka ez annak, hogy a *hitlenség* kifejezés a korban első sorban vallási értelemben szerepel, s ezért adaptálja a Testimonium *hitetlenség* alakban. Ha politikai hűtlenséget akart volna mondani a 18. századi felhasználó, ezt az ő szövegében könnyebben megtehette volna, hiszen ő a szöveg átalakításával nem a román püspökről s a politikai életben ismert módon semmiféle szerepet nem játszó ortodox pópákról beszél, hanem az egyetemes főnökként kezelt Blandratáról („Blandrata Györgytől és a tőle megválasztott papoktól hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítanák, mint hitetlenek, úgy büntetődjenek").

Tévedés ne essék, mint fentebb már hangsúlyoztam, az országgyűlési végzés első részében olvasható kemény kitételek a bálványozások és istenkáromlások ellen természetesen a katolikusokra is vonatkoznak, s az Isten igéje szabad hirdetésének hangsúlyozása az adott körülmények között kétségtelenül a protestánsoknak kedvezett. Mint korábban mondottuk, ez az állandó eleme a protestáns hitterjesztésnek, s ezt hangoztatták a leghíresebb, 1568 januárjában meghozottban is. A fejedelem környezete nyilvánvalóan hatalmát is felhasználta az időszak első felében egy egyetemesebb protestáns hitrendszer, később pedig antitrinitárius nézetrendszer népszerűsítésére. Ez utóbbiról részletesen szól Horn Ildikó

60 Ennek részleteiről: Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között* (Kolozsvár, 1940), 77–88., illetőleg legújabban Nagy Levente, „Adatok a 16. századi román reformált püspökség történetéhez", *Egyháztörténeti Szemle* 19., 1. sz. (2018): 39–52., Uő, *A román reformáció. Egy 16–17. századi magyar–román kulturális és irodalmi transzferjelenség* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 58–63.

monográfiájának az alkalmazott eszköztár sok részletét felvonultató fejezete, amely ugyanakkor azt is kifejti, hogy a fegyveres erőszak alkalmazása nem volt ennek része.[61]

Míg tehát nincsenek forrásaink a magyar ajkú katolikusság heves ellenállására, tudunk ilyenekről a románok esetében. Ezen a ponton nyilvánvalóan elhibázott volt Simén Domokos érvelése is, aki úgy látta, hogy az 1566 novemberében megfogalmazott törvény nem vonatkozott a katolikusokra, s szinte felmentés gyanánt beszélt viszont arról, hogy ez a románokra kihegyezett intézkedés volt ugyan, de „nem kiirtani akarta a betelepülő és már itt lévő románság vallását, hanem babonáikat akarta kereszténnyibbé tenni".[62] Én inkább Juhász Istvánnal tartok, aki klasszikus monográfiájában[63] képes volt arra, hogy az időszak fejedelmi valláspolitikáját e tekintetben túlbuzgónak és türelmetlennek minősítse. Még egyértelműbben fogalmaz újabban Nagy Levente, aki szerint János Zsigmond uralkodása alatt volt olyan törekvés, hogy az erdélyi románság egészét protestánssá tegyék. Ő a román történetírás által feltárt dokumentumokra is támaszkodva több adatot hozott arra, hogy az örökölt hitükhöz ragaszkodó pópák és híveik megtagadták a György püspöknek járó évenkénti adót, s tudunk arról, hogy János Zsigmond a vármegyék ispánjait arra intette, hogy intézkedjenek az olyan pópák ellen, akik „csúf és utálatos szavakkal" szidalmazták György püspököt, nem akarják „az isteni dícséreteket oláh nyelven mívelni és szolgáltatni". Nem feladatunk most bemutatni, hogy az anyanyelv használatának ez az elszánt szorgalmazása milyen nehézséget okoz a protestantizmus elterjesztésében az elmagyarítás eszközét látni szerető román történészek számára. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az 1566-os törvény az említett konkrét büntetést kifejezetten azok ellen az ortodox egyháziak ellen helyezte kilátásba, akik fellépnek György szuperintendens ellenében. Az egyetemes száműzetést is vizionáló román történészek ellenében Nagy Levente persze joggal hangsúlyozza,[64] hogy szó sincs sem száműzetésről, sem a vagyonok elkobzásáról, és az egyszerű ortodox hívek szóba sem kerülnek, ám az ortodoxok elleni kihegyezettség aligha tagadható. A korabeli művelődési viszonyokat, az ortodox pópáknak a társadalomban elfoglalt helyét kicsit is ismerő számra az sem lehet kétséges, hogy aligha lehetett szó azonos

61 Úgy gondolom tehát, hogy a nála olvasható körültekintő elemzés teljesíti leginkább a Mohay Tamás által megfogalmazott igényt (*A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás*, 34.) az 1568-as törvény hétköznapi megvalósulásának vizsgálatára: Horn Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 42–77.

62 Simén, *János Zsigmond valláspolitikája…*, 18.

63 Juhász, *A reformáció az erdélyi…,* 83.

64 Nagy, „Adatok a 16. századi román…", 50–52.

felkészültségű felek összecsapásáról a megreformált püspök és követői, valamint a régi papok és kalugyerek elképzelt eszmei viadalán. A fejedelem és környezete elszántságát mutatja ugyanakkor, hogy bár tisztában voltak azzal, hogy a reformátori elszántság a legnagyobb ellenállással ebben a közegben találkozik, lényegében ugyanezt a törvényt megismételték 1568-ban is, amikor azoknak a vakmerőknek a közelebbről már nem körvonalazott megbüntetését taglalták, akik az „oláh pispeknek… nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelygésinek engedvén ellenek állnak".[65]

Mivel dolgozatunknak ez az alfejezete is kénytelen volt sok és szerteágazó részletre kitérni, talán nem fölösleges emlékeztetnünk a kiindulópontra. Azt regisztráltuk, hogy Cserey Farkas úgy idézte *Testimonium*ában a történeti dokumentumokat, hogy programosan mellőzte a románokra vonatkozó kitételeket. Ennek motívumait természetesen az életmű egészét áttekintő monográfia tudja majd kimutatni. Aligha tévedünk azonban, ha ezt összefüggésbe hozzuk az idősebb Cserey társadalmi helyzetével és politikai szerepével. Emlékeztetünk arra, hogy ő nem csupán fontos katolikus kegyességi munkákat írt, hanem mély katolikus spiritualitásban élő udvari ember is volt. Lehet, hogy túloz fia, amikor Kazinczynak arról ír, hogy Mária Terézia mindig kikérte véleményét az erdélyi ügyekben, s hogy nagy volt a respektusa II. Józsefnél is.[66] Azt viszont természetesnek tekinthetjük, hogy a birodalmi valláspolitika nagy léptékű intézkedései közepette úgy koncentrált egyháza védelmére, hogy került minden azt megzavaró mozzanatot, így azt is, hogy bármilyen formában előhozza a románság, illetve az ortodox egyházat illető fejedelemségkori intézkedéseket.

3. A *Testimonium* utóélete

A *Testimonium* aztán része lett Losteiner magyar nyelvű, *Istennek kincses tárháza* c., 1815 táján összeállított mirákulumoskönyve 13. fejezetének is.[67] Ez utóbbiban néhány értelemzavaró hiba is van („jó rend" szerepel „fő rend" helyett, „szentséges édesanyjának" áll „szentséges édesanyánk" helyett). Az értelmezés szempontjából is fontos újdonsága ugyanakkor, hogy a bevezető nyíltan kinyilvánítja: Cserey szövegét használja: „Az előbbiek világosítására és erősítésére szolgál az, amit ama nagy érdemű Erdély országának tanácsúra, Nagyajtai Cserey Farkas azon írott munkájából, melyet *Geographia Regni Hungariæ* címe alatt készített és velem még életében közösített…"

65 EOE II., 341.

66 Balázs, *Túl a felekezeti határokon,* 74–75.

67 „*Istennek kincses tárháza…" P. Losteiner Leonárd ferences kézirata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról*, szerk. Mohay Tamás (Csíksomlyó–Budapest, 2015), 90–92.

Két nem érdektelen kiegészítést is tartalmaz ez a későbbi változat: amikor a moldvaiakat is besorolja a búcsút látogatók közé, s egy beszúrás megadja a határállomás felállításának időpontját is („a Passus, felállíttatott 1744-ben"), másrészt az 1591-es országgyűlés idézésénél szerepel a pontos helyszín és időpont is („Mindszent napban Gyulafehérvárott tartott országgyűlésében").

Ha a *Testimonium* egyik fontos sajátosságának a történetírói attitűd jelenlétét tekintettük, akkor legalább egy fontos mozzanat erejéig azt is regisztrálnunk kell, hogy korán kimutatható az igyekezet még a viszonylagos szakszerűség felhígítására is. Ez megfigyelhető abban, ahogyan Losteiner 1786 táján írott *Propago vitis* c. művének megfelelő fejezete gazdálkodik a szövegével. Egyfelől ugyan megállapítható, hogy néhány elemet megőriz a *Chronologiá*jából (a „Csíki láz" szerepeltetése, a ferences barát felléptetése – jóllehet a csodás elragadtatottság nélkül –, az asszonyok harcba vonultatása), ám a szöveg fő mozzanatai mégis csak az időközben megismert *Testimonium*ot követik. Ez ugyanakkor rendre olyan változtatásokkal vagy kiegészítésekkel történik, amelyek a szikárabb szakszerűséget fellazítják. Az ellenállás motívumaként szóba hozza a hagyományos székely gyanakodást, méltatja a hagyományos vallásosságáról híres gyergyói népet, a természettől védelmezett tartományban zajló eseményekről beszél, az égi kenyér, vagyis az oltáriszentség által megerősítve indítja harcba a férfiakat és asszonyokat. Mivel ez a szöveg is hozzáférhető modern kiadásban, ezeket nem idézzük fel. Egy nagyon fontos mozzanatra azonban érdemes lesz kitérnünk, s ezért a szorosabban vett csíki történet felütését ebben a változatban is felidézzük:

„II. János király, mint alattvalói őt megkoronázása után nevezni szerették, miután Blandrata befolyása folytán olyan mély hitetlenségbe süllyedt, hogy senki sem tetszett neki, hacsak nem volt szentháromságtagadó, az 1566-os Szent András napja körül egy rendeletet bocsátott ki, melyben hűtlenségi büntetés terhe alatt azt rendelte, hogy Erdélyben mindenkinek olyan papja legyen, mit Blandrata számára kijelöl, s neki e tekintetben ellenállni senki ne merjen."[68]

A felütés János Zsigmond megkoronázásáról beszél, ami, mint tudjuk, sohasem következett be, hiszen választott királynak (electus rex) tekintette magát. Mint a fentiekben láthattuk, az 1566-os végzés idézésekor a *Testimonium* már átértelmezte a helyzetet, amikor a püspök helyett világi embert, Blandrata Györgyöt iktatta be a szövegbe, s szóltunk arról is, hogy ennek ellenére hitetleneknek titulálja a neki engedelmeskedni nem akarókat. Mivel a *Propago vitis* latin szövege nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk, hogy mit fordított Tima, amikor „a hütlenségi büntetés terhe alatt" formulát használta. Fontos viszont, hogy az

68 Tima, *A csíksomlyói segítő…*, 41.

1815-ös *Tárház* szövege hitetlenségről beszél. Jól látszik tehát, hogy a 18. század végén még a spirituális és világi vétek együttes szerepeltetése figyelhető meg. Az a felfogás tehát, hogy a fejedelem és környezete egyértelműen felségsértőnek tekintette a hitük mellett kitartó katolikus székelyeket, az apologetikus szemléletű későbbi feldolgozásokban válik evidenciává.

Fontos ezt látnunk, hiszen a későbbiekben ez az egyértelműség lesz a hargitai csata megtörténtét igazoló felfogások sarokpontja. E modernizáló felfogás szerint János Zsigmond és környezete a katolikusokat felségsértőnek tekintette, akiket erőszakkal kell megtéríteni. Az ilyen erőszakos térítés ellen aztán a fegyveres ellenállás elkerülhetetlennek és jogosnak volt tekinthető. Így a későbbiekben még Tánczos Vilmos is erre hivatkozva beszél arról, hogy 1566-ben a hűtlenség terhe mellett szólítottak fel mindenkit a katolikus hit elhagyására, majd így folytatja: „Ezek a határozatok épp 1567-ben, azaz a csíkiak ellenállásának évében (!) olyan mértékű vallási feszültséget eredményeztek, hogy ezt a következő évben a tordai országgyűlésen a vallásszabadságot kimondó törvénnyel kellett valahogy rendezni."[69] A fentiekben elmondottak nem támasztják alá ezt az értelmezést.

Összegezve: írásom az utóbb időben megjelent új források és megfontolások szemléjét elvégezve csatlakozik Mohay Tamás elképzeléséhez: a hargitai csata a kitalált hagyományok körébe sorolható, későbbi szerkesztmény. A korabeli források alapján kizárható, hogy 1567 pünkösd szombatján János Zsigmond fegyveresei a hitterjesztés szándékával rárontottak volna a csíki székelyekre. Nem igazolható az sem, hogy egy ilyen hagyomány a 16. századtól folyamatosan létezett volna. A mítoszt először megfogalmazó szövegek (*Chronologia* és *Testimonium*) elemzése során meg lehetett állapítani, hogy ezek a 16. századi erdélyi országgyűlések szövegét eltorzítva idézik, azt a benyomást keltve, hogy a katolikusok ellen súlyos büntető szankciók születtek. E szövegek retorikai elemzése arra az eredményre vezetett, hogy a két szöveg nem azonos elvek szerint íródott. A *Testimonium*ban kimutatható az alkalmazkodás a történetírás módszeréhez, míg a *Chronologiá*ban a hagiográfia roppant erős jelenléte észlelhető. Másfelől ez utóbbi olyan személyek írásos, de mára elveszett vagy szóban terjesztett hagyományára hivatkozik, amelyek ugyan a hargitai csatát nem hitelesítik, de valószínűvé teszik, hogy a kegyszobor felállításához köthetően már a 17. század második felében kialakult valamiféle hagyomány a katolikus hit csodás fennmaradásáról.

69 Tánczos, *Csíksomlyó a népi vallásosságban*, 168.

Sebestyén József[1]

A sepsikilyéni középkori eredetű unitárius templomról és helyreállításáról[2]

A mintaszerűen helyreállított templom nemcsak egykori építőik s a fenntartó közösségek, hanem a helyreállítók által is „megjelölt hely".

In memoriam Máté László (1957–2007)

A sepsikilyéni templom helyreállításának történetében egy köztes időpont 1990. február 24. Az előző napon kezdődött Sepsiszentgyörgyön a magyarországi műemlékesek (Országos Műemléki Felügyelőség) és az újraalakuló román műemlékvédelmi igazgatóság (a későbbi Direcţia Monumentelor Istorice) két megbízott vezetőjének (Peter Derer építész és Radu Popa régész) hivatalos, magyar–román szakmai kapcsolatok felvételét előkészítő találkozója, amelyet a helyi, műemlékek megóvása iránt elkötelezett építészcsoport kezdeményezésére szerveztek. A találkozó alkalmával Sepsikilyén középkori eredetű, unitárius műemlék templománál közösen bejártuk a helyszínt.[3] Ez a találkozó nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1995-ben legnagyobbrészt román állami támogatással megkezdődhetett a templom kutatása és helyreállítása (1. kép).

[1] Sebestyén József (1951, Budapest) Kós Károly- és Forster Gyula-díjas építész, műemlékvédelmi szakmérnök, a Szent István Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Karának címzetes egyetemi docense 2017 óta. 1990-ben a Kárpát-medence országai műemlékes szakmai és civil szervezetei közötti kapcsolatfelvétel első kezdeményezője volt. 1993-tól először az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban, majd a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumában, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban és a Belügyminisztériumban több mint két évtizeden át felelt a határon túli műemléki ügyekért. Elérhetősége: josebestyen@gmail.com.

[2] A tanulmány az alábbi szerkesztett változata: Sebestyén József, „A sepsikilyéni középkori eredetű unitárius templomról és helyreállításáról", in *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére. Nemzetközi tudományos konferenciák III–IV. Fehérvárcsurgó, 2019/2021*, szerk. Raffay Endre, Tüskés Anna (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar, Művészettörténet Tanszék, 2022), 158–179.

[3] Sarudi Sebestyén József, „A sepsiszentgyörgyi (Sf. Gheorghe, Románia) műemlékvédelmi találkozóról", *Pavilon*, 2. sz. (1991): 86–89.

A sepsikilyéni templom. A szerző tusrajza

A mai Kovászna megye székhelyétől, a háromszéki Sepsiszentgyörgytől alig néhány kilométerre délre, az Olt bal partján, a Szépmező nyugati szélén fekvő kis falut Kylien néven először az 1333. évi pápai tizedjegyzékben örökítették meg. János nevű papja akkor 1 báni dénárt és négy sasos tizedet fizetett: „Johannes sacerdos de Kylien solvit I banalem et IIII Chulaqueos."[4] A falut a későbbiekben

[4] *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375*. Mon. Vat. Hun. I/1. (Budapest, 1887), 133., *Hungaricana*, letöltve: 2023. február 6.,

1. kép. Magyar és román műemlékesek találkozója, helyszíni bejárás a sepsikilyéni templomnál. A képen: Peter Derer, Kónya Ádám, Radu Popa

ilyen névalakokkal említették még az oklevelek: „villa Kilien" (1508), „possessionis Kyllyen" (1519).[5]

A helységnév eredetét illetően Bálint Sándor szerint a „Kélián (1279), Gellén, Kiliyén családnév, illetőleg a háromszéki Kilyén helynév arról tanúskodik, hogy Würzburg ír származású vértanú püspökét, Szent Kiliánt „már középkori jámborságunk is ismerte."[6] A Kilián személynév kelta eredetű, régi magyar alakváltozata Kilény.[7] A település neve valószínűsíthetően család- vagy személynévi eredetű, s nem származhat közvetlenül az ír szerzetes, püspök nevéből, amint ezt Farkas Tamás nyelvész megfogalmazta a Kilyén településnévről megjelent hely-

https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_Vatikani_1_01/?pg=218&layout=s.

5 *Székely Oklevéltár III. (1520–1571)*, szerk. Szabó Károly (Kolozsvár, 1890), 173., 200.

6 Bálint Sándor, *Ünnepi kalendárium II*. 1. kiadás (Budapest: Szent István Társulat, 1977), 32.

7 Fekete Antal, *Keresztneveink, védőszentjeink*. 2. kiadás (Budapest: Szent István Társulat, 1992), 63.

névtörténeti tanulmányában: egyházi latin közvetítéssel meghonosodott „személynévként korántsem volt ismeretlen. Latinos és magyaros formában, sokféle alakban viszonylag bőven adatolható Árpád-kori forrásainkból: […] 1202–3/1500 k.: Kilian, 1210: Gelianus, 1211: Kylien, 1218: Gelian, stb. Az apa nevére utaló, megkülönböztető névelemként is megjelenik […], és ha nem is tömegesen, de később öröklődővé váló családnevek alapjává is válik: pl. 1403: Georgio Kellyen, 1601: Thomas Kilian", 1519: Franciscus Kyllyeny.[8] Majd összefoglalóan megállapította: „idegen nyelvi eredete, illetve egyházi háttere révén is megőrizte személynévi hátterének jellegét, míg a valamikori névadó kiléte természetesen feledésbe merült."[9] További család- és származásinév-előfordulások még: Kilyéni Antal „– Anthonii similiter siculi de Kylyeen –" (Mátyás király levele a brassai tanácsnak, kelt. 1462. máj. 3., Vác),[10] kilyéni Cserjék Bernát „– Bernardino Czeryek de Kylyen –" (Báthori István országbíró, erdélyi vajda és székely ispán, levele, 1480. febr. 25., Földvár).[11]

Az 1567. évi adóösszeírásban huszonkét adózó portával említették a falut („kijllyen … p. XXII"),[12] a közösség az idő tájt vált protestánssá, s az 1500-as évek végére a többség már unitárius hitre tért.

Kilyén ma is álló templomát először Orbán Balázs írta le: „igen érdekes gót ízlésű épület, mely azonban egészen átalakult elannyira, hogy csak szentélyében ismerhetünk a régi idomokra. A torony alatti ajtó fölé egy, a templom hajójában állott, s az igazításkor ide falazott kő van. A kövön szép virágfüzér közé fogott ezen felirat olvasható: Anno M-427 [helyesen M-497! megj. tőlem: S. J.], mely évszám a templom építési évét jelölné."[13] (2. kép)

A falu első temploma azonban korábban, feltehetően valamikor a 13. század folyamán épült egy 12. századra datált temetőre. „A templomot és a temetőt használó népesség települése a templomtól kb. 500 m-re került elő az Olt magas

8 *Székely Oklevéltár III*…, 200.

9 Farkas Tamás, „Két háromszéki településnévről: Kilyén, Szotyor és ami körülöttük van", in *Helynévtörténeti tanulmányok 3.*, A Magyar Névarchívum Kiadványai 13., szerk. Hoffmann István, Tóth Valéria (Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2008), 53., 54., 65.

10 *Székely Oklevéltár VIII. (1219–1776)*, szerk. Barabás Samu (Budapest: MTA, 1934), 94–96.

11 *Székely Oklevéltár VIII*…, 145.

12 „Maros, Udvarhely, Csík, Gyergyó, Kászon, Kézdi, Sepsi és Orbai székek 25 dénáros adóösszeírása 1567-ből", in *Székely Oklevéltár II. (1520–1571)* (Kolozsvár, 1876), 216–224., 222.

13 Orbán Balázs, *Székelyföld leírása. III. Háromszék* (Pest, 1869), 37.

2. kép. A késő gótikus déli bejárat kőkeretének évszámos záróköve

teraszán" – írta Székely Zoltán régész 1990-ben megjelent írásában.[14] Titulusára vonatkozó írott adat, mely a háromszéki Kilyén esetében igazolná, hogy a falu középkori templomát Szent Kilián tiszteletére szentelték volna, eleddig még nem ismert. Középkori tisztelete egyébként nem volt igazán jelentős Magyarországon. Mező András nyelvész, történész kutatása alapján tudott, hogy a középkori Magyar Királyság területén csak a tiszaeszlári templomnak volt védőszentje „Sancti Quilyani de Oslar".[15] A püspökszent Kilián ábrázolását pedig Erdélyben mind ez ideig egyetlen helyen, a székelyderzsi templom 1419-ben festett falképeinek egyikén azonosították.

Az 1978-tól a következő évtized elejéig végzett régészeti kutatás során kiderült, hogy az épület eredetileg egy nyújtott, félkörívesen záródó szentélyű egyhajós templom volt torony nélkül. A hajó feletti fedélszék egyik főállása ferde táma-

[14] Székely Zoltán, „Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század)", *Veszprémi Történelmi Tár,* 1. sz. (1990): 3–19., 4., *Elektronikus Periodikaarchívum*, letöltve: 2023. február 6., http://epa.oszk.hu/01600/01612/00003/pdf/vttar_1990-1_01_szekely.pdf.

[15] Mező András, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*, METEM Könyvek 40. (Budapest: METEM, 2003), 189.

szán lévő felirat szerint: „AZ UNITÁRIA ECCLA Által" / „EPÍTTETETT 1222ben RENO (…)[16] VÁLTATOTT 1799ben."[17] (3. kép)

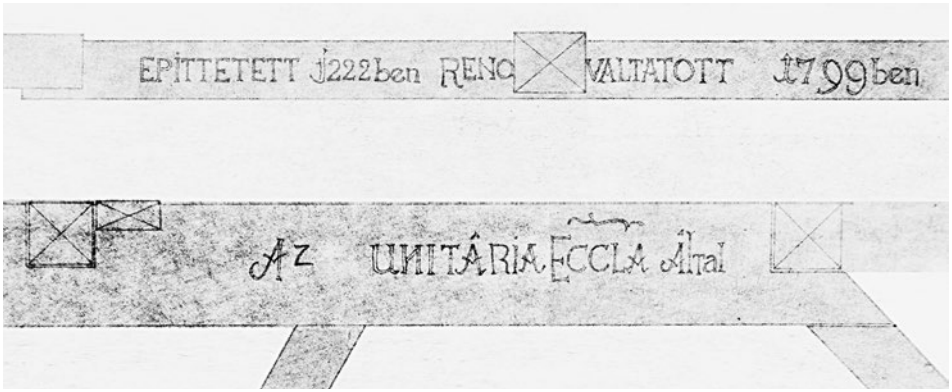

3. kép. Vésett évszámos építési felirat a fedélszék egyik ferde támaszán (Máté László felmérési rajza)

A ma is meglévő 13. századi templomhajó falait a 15. század elejére falképekkel díszítették. Az északi és a nyugati fal felső regiszterében a Szent László-legenda, az alsó sávban Jézus életének a déli falon kezdődő s az északi fal keleti felét is nagyrészt betöltő – mára restaurált – jelenetei láthatók. A nyugati fal nagyon sérült, kopott felső sávján megmaradt festett töredékekből sejthető, hogy innen indul a *Kivonulás*sal a Szent László-legenda narratív képsora, amely az északi falon az ugyancsak sérült *Lefejezés* jelenettel zárul, az egykori hajó diadalíve vonalában. A passióciklus első szakasza a déli falon kezdődik a jórészt elpusztult *Bevonulás Jeruzsálembe* jelenettel. Épen maradtak az *Utolsó vacsora* és Jézus kínzásának jelenetei. Különleges a *Keresztvitel* a nyugati falon, s a nagyon töredékes *Keresztrefeszítés* ábrázolásmódja, ugyanis a 14. század misztikus felfogása szerint a keresztfa „élő". A déli falon fenn az *Utolsó ítélet* sérült jelenete, jobb oldalába ékelődve az egyik harsonát fújó angyal alatt Köpenyes Mária-ábrázolás látható. A hajó északi falán a Jézus életét, mennybemenetelét ábrázoló ciklust az alsó részén sérült Mária a gyermek Jézussal kép zárja. A díszes, csúcsíves árkádok előterében a Madonna ölében ülő gyermek előrehajló alakja előtt hódoló, a krisztológiai jeleneteket megrendelő donátor térdelő alakja lehetett. S ebben a regiszterben az utolsó egy votívkép Szent Kozma és Damján alakjaival (4., 5., 6. kép).

16 Egy beillesztett fa szerkezeti elem szakítja két részre a RENOVÁLTATOTT szót.
17 Máté László építész kilyéni templomfelmérései, 1990.

4. kép. Az utolsó ítélet ábrázolása a Köpenyes Máriával a déli falon

5. kép. Krisztológiai jelenetek lent és
a Szent László-legenda indítójelenetének töredéke fent a nyugati falon

6. kép. A krisztológiai ciklus folytatása, Szűz Mária a gyermek Jézussal, Szent Kozma és Damján ábrázolásai lent és a Szent László-legenda folytatása fent az északi falon

A déli homlokzaton feltárt falfestések közül a nyugati saroknál a gyermek Jézus bemutatása a templomban, tovább a támpillér két oldalán, előbb a kánai menyegző, s túl feltehetőleg két apostol ismerhető fel, míg a nyugati fal torony által takart külső felületén egy Mettercia-kép (Szent Anna harmadmagával) és a Szent Kristóf-ábrázolás töredékei maradtak fenn.

A templomot először a 15. század végén, az 1473. (1471.?) évi (augusztus 29.) első adatolt háromszéki földrengést[18] követően alakíthatták át, bővíthették. A feltehetően sérült félköríves apszist lebontották, s helyére a hajóval egyenlő szélességű – ma is álló – sokszögzáródású szentélyt emeltek. A hajó falait is felmagasították, a régi déli bejáratot befalazták – kívül egy később emelt támpillér takarja – és új késő gótikus, élszedett, profilált kőkeretes bejáratot nyitottak. A szentélyt beboltozták, déli és délkeleti falába mérműves ablakokat helyeztek. Új sekrestyét építettek a szentélyhez, leszelt ívű, élszedett andezitkeretes ajtóval (7. kép). Ettől jobbra, a szentélyfej északkeleti falába építették be – a később levésett, befalazott – igen puha, palás homokkőből faragott szentségtartót. Bemélyülő fülkéje oldalán az 1528-as évszám volt látható. „A szentségtartó felületét és a

[18] Simon Béla, *Sepsiszentgyörgy földrengései és az általuk okozott károk elleni védekezés* (Budapest, 1946), 20.; Ion Atanasiu, Cutremuri în România (Földrengések Romániában) (Bukarest: Editura Academiei RSR, 1961), 25., 95.

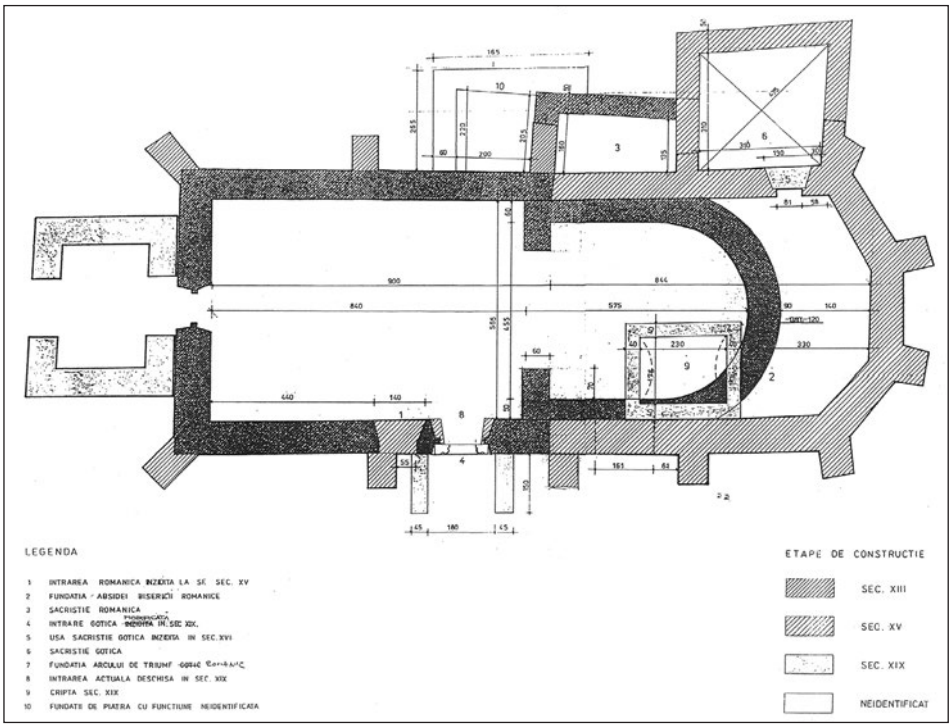

7. kép. A templom kutatási, periodizációs alaprajza (Máté László rajza)

környező falfelületet először rossz megtartású, fekete színű festéssel (korom?) díszítették, majd erre rávakolva újrafestették, okkeres, zöldes színt használva. Ebből egy szárnyas angyal alakja épen megmaradt" – írta Kónya Ádám 1982-ben.[19] Ez az utóbbi szintén rossz megtartású festett – szekkó – vakolatréteg azonban a legutóbbi helyreállítás idejére már elenyészett (8. kép).

Az újonnan épített déli bejárat csúcsíves záradékába vésett 1497-es évszám az átépítés egy szakaszának dátuma lehet, s befejezése a tetőszerkezet 2017-ben elvégzett dendrokronológiai vizsgálata alapján a 16. század első évtizede végére eshetett. Az akkori fedélszéket a vizsgálat szerint 1505/1506 telén kivágott tölgyfákból készítették.[20]

19 Kónya Ádám, „Kilyén vallatása", *Keresztény Magvető* 88., 4. sz. (1982): 210–213., 212.

20 Tóth Boglárka Márta, Botár István, „A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása", in *Genius loci. Laszlovszky 60*, szerk. Drosztmér Ágnes, Lyublyanovics Kyra, Mérai Dóra, Judith Rasson, Papp Reed Zsuzsanna, Vadas András, Zatykó Csilla (Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2018), 244–247.; Tóth Boglárka

8. kép. A levésett szentségtartó, mellette egy angyal festett (szekkó) alakja a szentély északkeleti zárófalán

Ebben az állapotában vehette át a 16. század vége felé a falu unitárius hitre tért közössége. Az eklézsia létrejöttének pontos ideje ugyan nem ismert, de Nagy Ferencz helyi pap *A Kilyéni Unitárius Egyház rövid történelmi rajza* című, 1879-ből fennmaradt leírásából tudható, hogy az „egyetemes unitárius vallás megalakulása után" csakhamar megtörténhetett, „[…]bizonyítja egy 1615 évben máj[us] 16-án kelt okmány – mely azt mutatja, hogy azon évben Kilyén község két templommal bírt egy nagy, és egy kápolna czím alatt – kissebbel – mikor a kápolna czímen birató teritorium közmegegyezés útján ment a reformata egyháznak, a nagy maradt az unitariusoknak minden hozzá tartozó fekvőségekkel

Márta, *Történeti faszerkezetek kutatása Sepsiszék templomaiban különös tekintettel a tetőszerkezetekre (Kovászna megye, Románia)*, 170., 126–130. *Academia*, letöltve: 2023. február 7., https://www.academia.edu/37552050/TÖRTÉNETI_FASZERKEZETEK_KUTATÁSA_SEPSI_SZÉK_TEMPLOMAIBAN_KÜLÖNÖS_TEKINTETTEL_A_TETŐSZERKEZETEKRE_KOVÁSZNA_MEGYE_ROMÁNIA_.

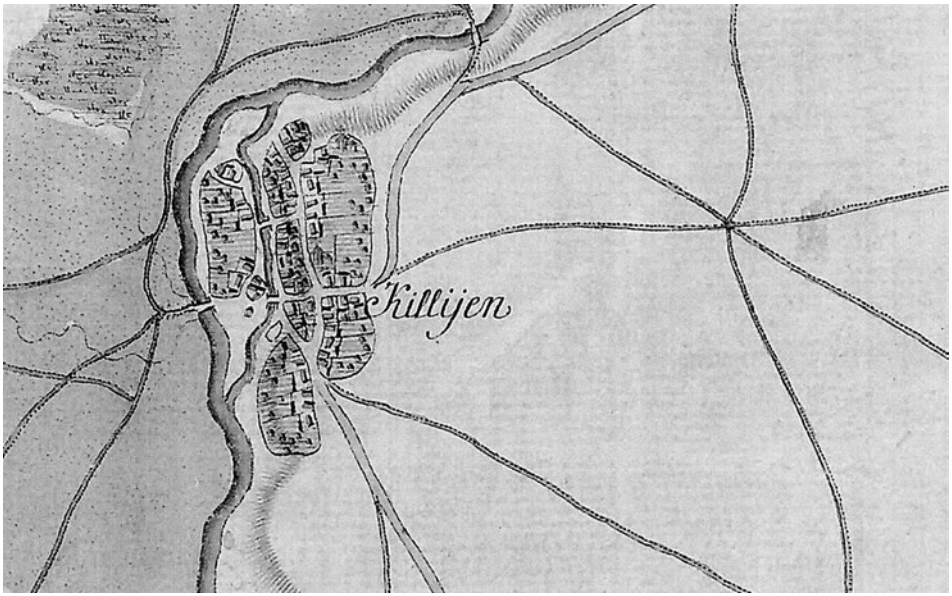

9. kép. Kilyén falu a 18. századi katonai felmérési térképen.
[A Magyar Királyság I. katonai felmérése (1764–1787).
Lelőhely: a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest]

együtt […]. (9. kép) Egyéb adat az eklézsia megalakulása idejét mutató nem fedezhető fel azon oknál fogva, mivel 1780 körül [József Lajos lelkész 1912. szeptember 5-én kelt bejegyzése szerint 1784-ben] az egyház minden okiratai – adománylevelei – a gondnoknál tartatván a megye ládája – egy tűzvész martalékai lettek […].”[21]

Időközben a 18. század első felében (1728-ban és 1738-ban) volt Brassóban, Sepsiszentgyörgyön és a környéken két nagyobb földrengés. Az utóbbi a sepsiszentgyörgyi református vártemplom tornyát olyannyira megrongálta, hogy le kellett bontani. 1761-ben építették újra.[22]

Különös, hogy a földmozgásokról s az általuk okozott károkról nincs említés a kilyéni unitárius eklézsia megmaradt levéltári irataiban. A kilyéni unitárius hí-

21 *Egyházközségi monográfiák VIII/8. Sepsikilyén. Nagy Ferencz helyi pap leírása 1879-ből.* Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt). Köszönöm dr. Molnár Lehel levéltárosnak, hogy a kilyéni templomra vonatkozó forrásanyagokat másolatban rendelkezésemre bocsátotta.

22 Simon Béla, *Sepsiszentgyörgy földrengései…*, 21–22.

vek a templom belső terének megújításába az 1780-as években, míg külső nagy felújításába csak az 1790-es évek végén fogtak. A templom és környezete állapotáról ez olvasható az 1789. évi püspöki vizitáció jegyzőkönyvében: „küllyel a mező felöl az Unitarius Ecclesia közönséges temető hellye. Ezen circum vicinále fundus egy résziben romladozott, de fen[n] álló, más részben csak fundamentumára nézve láttzó kö kerittéssel vagyon környül vétettetve. Ezen mindjárt a leírt czinteremmel környül vétetett fundusnak közepében vagyon egy kő Templom kívülről való 12 kőlábakkal [értsd: támpillérekkel], cserépfedél alatt, belső része a temető felől [a szentély] bolt hajtással, más része [a hajó] festett virágos táblákból álló menyezettel ékesíttetett lévén, a men[n]yezetes részébe hasonló festékes táblákkal készíttetett egy Kar, ebben a falu felől való szegeletébe feljáró hasonló jó garádittsal, világosíttyák három, két nagyobb, egy kissebb, fával egybefoglaltatott üveg ablakok."[23] Az így leírt nyugati fakarzat festett, táblázatos deszkamellvédjének fűrészelt alsó szegélyén a következő építési felirat volt olvasható: „Auxilio deo ædificavit Eccla Unitaria. Sub. cur. Michael Intze Ao. 1801."[24] A karzatot a jóváhagyott tervek alapján a legutóbbi helyreállítás kezdetén elbontották (10. kép). Ugyancsak az „Anno Domini 1801" felirat látható a festett deszkamennyezet hajó feletti egyik „kazettáján" (11. kép). Az előbbiekben már említett, a tetőszerkezet egyik elemére – vélhetően 1799-ben, de mindenképpen az ácsolás idején – bevésett építési felirat, illetve az 1789. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvnek a hajó feletti festett deszkafölep meglétéről szóló része közötti ellentmondás azonban logikusan gondolkodva feloldható. Még akkor is, ha erről a későbbi időkből megmaradt iratokban nem esik szó. A már szintén hivatkozott, a fedélszéken végzett dendrokronológiai vizsgálattal is megerősített újjáépítési dátumokat elfogadva arra az észszerű következtetésre juthatunk, hogy az 1500-as évek első évtizedében készült és az 1790-es évek legvégén elbontott fedélszék szarufáinak felhasználásával való új tetőszék megépítésének együtt kellett járnia a famennyezet előzetes leszerelésével, amit azután újból visszahelyeztek átfestve, vagy egy újabbra cserélték. (A fentebb idézett jegyzőkönyvi bejegyzésben ugyanis festett virágos táblás a mennyezet, míg az 1801-es évszámmal datált, máig megmaradt festett táblák mezőinek festett kitöltése egyszerű faerezetes.) Ezt erősíti meg továbbá az is, hogy csak a hajóban maradt meg az 1789-ben már meglévő „virágozott" mennyezetet (amelynek készítési idejére nincs adat!) a szélei

[23] *Püspöki vizitációk; Killyén cum Filialibus Szemerja & Szentgyörgy 1789. március 6.*, 315. Lelőhely: MUEKvGyLt. Jegyzőkönyv.

[24] *Egyházközségi monográfiák VIII/8. Sepsikilyén. József Lajos bejegyzése*, Kilyén, 1912. szeptember 5. Lelőhely: MUEKvGyLt.

10. kép. A templomhajó belseje a nyugati fakarzattal 1986 körül

11. kép. A templomhajó feletti famennyezet részlete az 1801-es évszámmal

mentén „kísérő", a vakolt oldalfalakra festett háromkaréjos ívsor. Ez a díszítő festés gyakori volt az idő tájt, s rendszerint a mennyezetet készítő festőasztalosok voltak, akik a felerősítést követően ezeket is felfestették. A szentélyben viszont nincs nyoma ennek a festett szegélynek. Valószínű, hogy az 1804-ben készült, már a teljes templomteret fedő újabb mennyezetnél, a korábbi – vélhetően megsérült, s töredékesen megmaradt – díszítő szegélyt nem újították meg, s újra sem festették teljesen körben (12. kép).

Ekkor szólt bele azonban az építéstörténetbe az újabb földmozgás 1802-ben, amely igen nagy károkat okozott az épületekben egész Háromszéken. (Sokak között a sepsiszentgyörgyi református vártemplom hajójának boltozata szakadt be, s a nagyajtai unitárius vártemplom bedőlt tornya a templomhajó késő középkori boltozatát rontotta le.[25]) Kilyénben az unitárius (régi) templom szentélyének hálóboltozata, mérműves ablakai és több helyütt a falak is rongálódtak. A természeti csapást követően újraindult helyreállítás során a szentély terének lezárása-

25 Simon Béla, *Sepsiszentgyörgy földrengései…*, 22., 24.

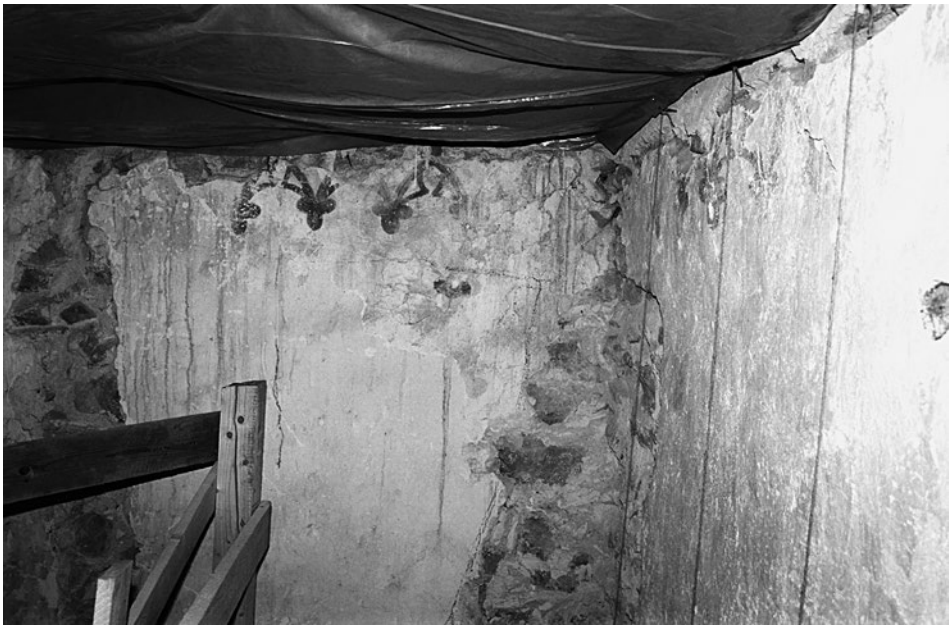

12. kép. A famennyezetet egykor szegélyező, vakolatra festett ívsor töredéke a hajóban 1995 körül

ként a megszakadt s 1804-ben lebontott „régi bolthajtás" helyett is a hajóban már meglévőhöz igazodó, kazettázott, festett deszkamennyezetet toldottak (13. kép).

A toldás vonalában középre helyezett nyolcszögű profilált, rojtos, csüngős középtáblán felirat örökíti meg a készítés idejét: „Nekünk egy Istenünk vagyon amaz atya, a Kitől mindenek, mi is abban, és egy urunk a Jézus Krisztus, kiáltal mindenek, mi is őáltala. I. Kor. 8. Anno 1804. Die 25. 7-bris."[26] (14. kép)

A déli bejárat feltehetőleg szintén megsérült portáléját kibontották, s a 19. század eleji átalakítások alkalmával nyílását befalazták, faragott köveit később részben az átalakított déli bejárat elé 1820-ban emelt timpanonos homlokzatú portikusz, majd az új nyugati torony építésénél használták fel. A kőkeret évszámos zárókövét az újonnan nyitott nyugati bejáró szemöldöke fölé falazták be. Az eredeti gótikus osztósudaras nyílásokat – mérműveiket elfalazva – leszűkítették, míg a román kori résablakokat befalazták, s egyúttal tágasabbakat is nyitottak. Az élszedett, leszelt ívű, kőkeretes sekrestyeajtót is befalazták, felhasználva a régi

[26] *Egyházközségi monográfiák VIII/8. Sepsikilyén. József Lajos bejegyzése*, Kilyén, 1912. szept. 5. Lelőhely: MUEKvGyLt.

13. kép. A teljes, festett famennyezet összképének részlete restaurálás után

kő keresztvíztartót is. Ez idő tájt erősíthették meg a szentély 1802. évi földrengésben sérülhetett déli, keleti támpilléreit is.

A templom új berendezéseiről ezt rögzítették a már fentebb idézett 1789. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben: „A Prædicalló szék kőből, téglából építtetett felső deszkapárkánnyal", az új szószék előtt „vagyon egy szép tágas Piatz, abban az úri szent vatsora végbe vitelére készült, fejér abroszszal béterített Asztal, és egy éneklő Pulpitus. […] Az egész templom földe deszkával padimentumozva, mind férrfi, mind aszszonyi székek […] készülettel, csak az egy Papság széke magos és fedeles, mellyen egy festékes vagyon illyen írással: Rapolti Judith 1708."[27]

27 *Püspöki vizitációk; Killyén cum Filialibus Szemerja & Szentgyörgy 1789. március 6.*, uo. Lelőhely: MUEKvGyLt. Jegyzőkönyv.

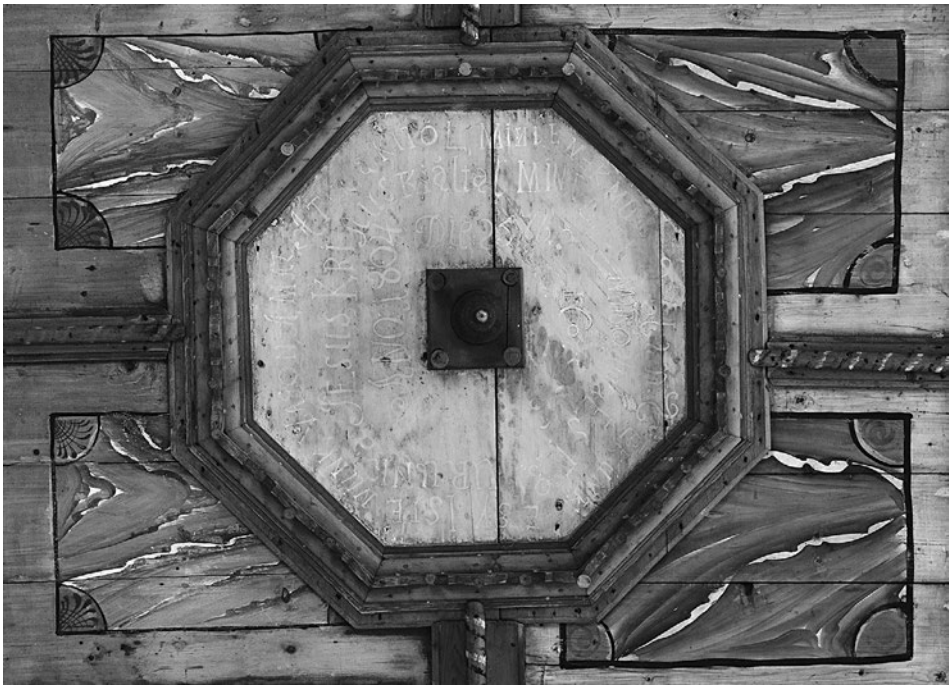

14. kép. A festett mennyezet nyolcszögű, feliratos középtáblája restaurálás után

A háromszéki protestáns gyülekezetek talán már az 1600-as évek végén, de valószínűbben a 18. század folyamán fa haranglábakat is emeltettek, mint amilyenek ma is állnak Kálnokon. A kisebb a református, amely az 1730-as évek közepéből, a nagyobb, nyolcszögű sisakos unitárius az 1780-as évek első harmadából való. Hasonló felépítésű lehetett az egykori kilyéni fatorony is, amiről így tudósítottak az 1789. évi jegyzőkönyvben: „A falu felé kijáró Czinterem ajtó előtt a méltóságos Székelly Lajos úr jószágán küjjel, és a papság jószágára béjáró uton belől vagyon egy jó darabocska mező hellyecske, mellynek közepe táján vagyon egy fából épült, oldalai alólról deszkás, fellyül zsindejes fedél alatt Torony vagy Harangláb, […] fen[n] pedig a Toronyba két küs harangocskák, de quibus infra plura."[28] Majd külön a harangokról: „Egy nagyobbacska, mellynek a felső felin lévő czifrázaton alól vagyon illyen írás: *O Rex Gloriae Jesu Christe Veni cum pace. fusa 1655. Johannes Nejdel Brassoviae.* Más kissebb, mellynek hasonlólag a felső felin és fülein alól lévő czifrázatt alatt vagyon illyen írás majusculis *Mich. Tot*

[28] *Püspöki vizitációk; Killyén*…, 316.

Deak Fund. C. Anno 1760."[29] A harangokról ezeket jegyezte be még József Lajos lelkész 1912-ben: A nagyobb harang „1910-ben elhasadt s az egyházközség költségén ujraöntetett ily felirással: »1655. Ujraöntetett 1910. A Kilyéni unitárius egyház részére öntötte Andrásovszky E. Brassóban.«" A kisebb harangról pedig: „Ehelyett s nagy részben ebből egy 185 fontos harang öntetett, ily felirással: »Isten ditsőségére öntetett a Kilyéni unitaria szt. ecclesia költségén. 1835.«"[30]

Az 1802. október 26-i földrengés által Háromszék megyében okozott károk felsorolásában Kilyén esetében az szerepel, hogy a templom (felekezetre való utalás nélkül, a református isten háza ugyanis később épült) tornya megrongálódott, használhatatlan.[31] Vélhetően a fa haranglábra vonatkozik ez a bejegyzés, amelyet azután elbontottak. Helyette épült a templomhajó elé, a nyugati oldalához illesztett, lizénákkal, párkányokkal tagolt, ma is álló favázas torony 1829-ben, „mely ma is jó karban van" – írta József Lajos helyi lelkész még 1912-ben.

A helyi gyülekezet iratai között megmaradt az az 1829. május 17-én kelt építési szerződés: „[…] folyó 1829dik Esztendő Május hónapja 14kén itten Sepsi Killyénben az edgyikünk, Kováts Sigmond parochialis lakóházánál – jelenének meg mi előttünk, egyfelől az Killyéni Nemes és Szent Unitárius Ekklézsia becsületes tagjai és annak érdemes domesticus curatora nemes és vitézlő Kováts Ferentz uram, másfelől Létzfalvi áts mester Szakáts Moses őkegyelme, kik is lépének illyen megmásolhatatlan eggyezésre: hogy tudni illik szándékozván a fenn írt Nemes Unitaria Ekklézsia egy fa tornyot kő fundamentumra építtetni, aztot Szakáts Moses oly móddal fogadá fel – hogy

1ör. A fenn álló Unitarium Templom napnyugoti ajtajánál a fundamentumon fellyül, a föld színétől kezdve rak egy és fél öl magosságú kőfalat – úgy,

2or. Hogy ezen kőfalba jövén a fakötés, azt oly magosra emeli, hogy a harangszék a templom tetejin lévő gombhoz essék, ezen fakötésnek minden részeit téglából tisztelységesen, és állandóul kirakván.

3or. Harangszéket, és szarvazatot is maga csinál, szarvazattyát veressen festett zsendellyel hóllyagoson, és

4er. Az egész Tornyot szépen kivakollya, takaríttya, és fejérítti, egy szóval tökélletesen elkészítvén arra igéré magát, hogy ha tíz esztendő alatt a munka ros[s]z volta miatt a toronyba romlás esne, abba az esetbe aztot a maga tulajdon költségén ujjra épitti. Végre

29 *Püspöki vizitációk; Killyén*…, 322.
30 *Egyházközségi monográfiák VIII/8. Sepsikilyén. József Lajos*…
31 Simon Béla, *Sepsiszentgyörgy földrengései*…, 22–23.

5ör. A munkához Pünköst eltelvén tüstént hozzáfog, és az ezen esztendőben esendő October hónapja első napjára hiba nélkül bévégezi.

Mely munkáért a többször említett Ekklézsia is ígéré hogy ad

a) ötven rénes forintokot váltó czédulában […]"[32] (15. kép)

Az említett összeget ki is fizették neki július hónapban. Ugyanazon hónap 25-én a felfalazást vállaló kőművespallért, Török Károlyt is kifizették két részletben. Érdekes adalék mindehhez Barabás Jánosnak, az árkosi unitárius egyházközség jegyzőjének újabb templomuk építéséről szóló, 1831-ben lejegyzett „Emlékeztető" írásának ezen része: „1830 Május holnap 2-ik napján, vasárnapi templomba lételkor eljöve egy Török Károly nevű félszemű pallér, aki közelebbről a kilyéni és laborfalvi tornyokot építette […]".[33] 1831 „20-ik Februarii tartatott eklézsia gyűlésébe megjelenék egy Dálnokban lakó kőmíves Daniel András, aki a múlt esztendőbéli építtés alkalmatosságával jó kőmívesnek lenni megesmértetett […] aki azt mondá, hogy a Szent Györgyi, Killyéni és Laborfalvi tornyokot közelebbről ő dolgozta egy felől és takarította le, nevezetesen a Killyéni és Laborfalvit, a tavalyi pallér fogadván fel mind vélle végeztette bé és ő takarította le […]".[34] (16. kép) Alvállalkozás 19. század eleji módra!

A korábban hivatkozott Nagy Ferenc lelkész jegyzeteiben van már említés a tetőszerkezet fentebb említett évszámos feliratáról is (1222, 1799). Beszámolt arról is, hogy a templom több ízben is újíttatott: 1804-ben „[…] új rakáson festett menyezettel láttatott el a felső padolat. Mikor a templom hajója, mely méjebre lévén, lépcsőzeten jártak be, mintegy pinczébe – földel töltetett meg, s emeltetett a jelenlegi szinvonalra, s új padolattal, és székekkel láttatott el – a három kő lépcső tétetett a czinterem kökerítéséből még egyedül fenálló kő kapu láb közé lépcsőül; addig a templomba lejáró lépcső volt. […] A korona [ti. a szószék felett] ajándékoztatott az Arkosi Szent Ekklézsia által – az ottani új templom építetése alkalmával új koronával láttatván el az árkosi új templom. 1846ban régi kupás cseréppel egymásra borongatott árkos födele lehányatván – megújjítatott, és a mostis még részint épen álló cserép födéllel láttatott el, – a templomot keritő erős és ép oszlopok [ui. támpillérek] még most is a régi kupás cserép födelüket tart-

32 *Építési szerződés és elismervények a kilyéni templomtorony építéséről*. 1829. május 17., július 25. A Kilyéni Unitárius Egyházközség levéltára (jelenleg a Sepsiszentgyörgyi Unitárius Egyházközség irattárában). Csáki Árpád levéltáros, történész szíves közlését és segítségét a szerződés fotómásolatával ezúton köszönöm.

33 Entz Géza, „Két székelyföldi vártemplom (Árkos és Zabola)", *Pásztortűz* XXIX., (1943): 77.; *Emlékeztető fel jegyzése az Árkosi Unitarium ujj Templom épittésinek 1831*., 16. Lelőhely: az Árkosi Unitárius Egyházközség levéltára, I/15.

34 *Emlékeztető fel jegyzése az Árkosi Unitarium*…, 78–79.

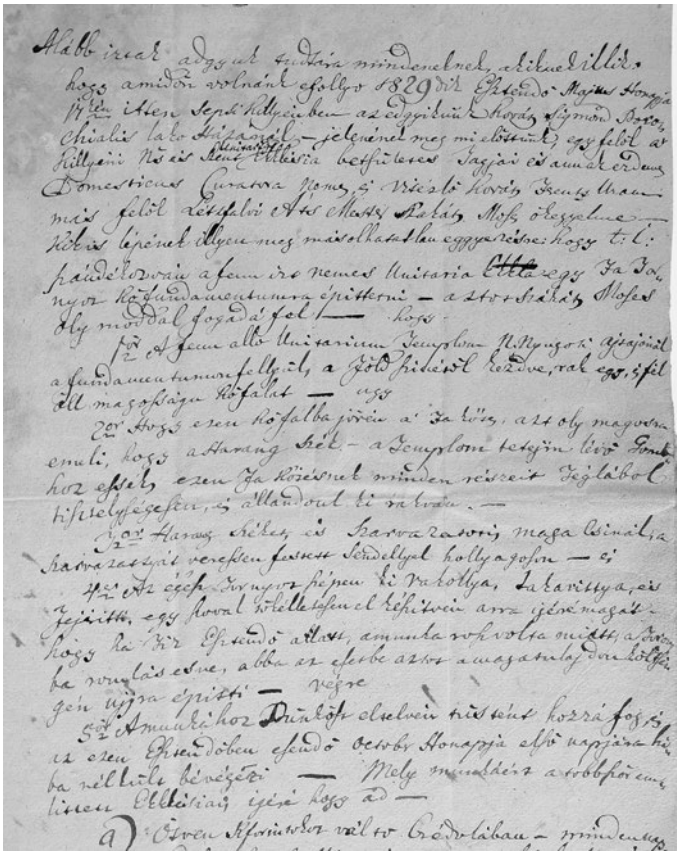

15. kép. Az 1829. évi építési szerződés eredeti iratának részlete

ják, azt a templomot körözött, de már elpusztult kőkerítésből csak magára egyedül fenn álló boltos kőkapu láb – is. Hogy a templom oldalába létezett szentéj [valójában sekrestye] mikor rontatott le nem tudatik, csak a [szentély északi] falon látható ajtó hely és szarvazatot mutató párkány [ui. a nyeregtető lenyomata a vakolaton] látható most is."[35] Ez egyébként látható volt még az 1980-as évek végén is (17. kép).

A lelkész észrevette azt is, hogy a felújításra váró régi belső meszelés alól festett alakok részletei tűnnek elő. Ez keltette fel azután Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanár figyelmét is, aki 1885-ben feltárta az északi és a déli falon lévő középkori falképeket, róluk akvarell- és pauszmásolatokat készített, s a falképes díszű falakat visszameszelte. Alig titkolt keserűséggel számolt be erről a *Székely*

35 *Egyházközségi monográfiák VIII/8. Sepsikilyén. Nagy Ferencz…*

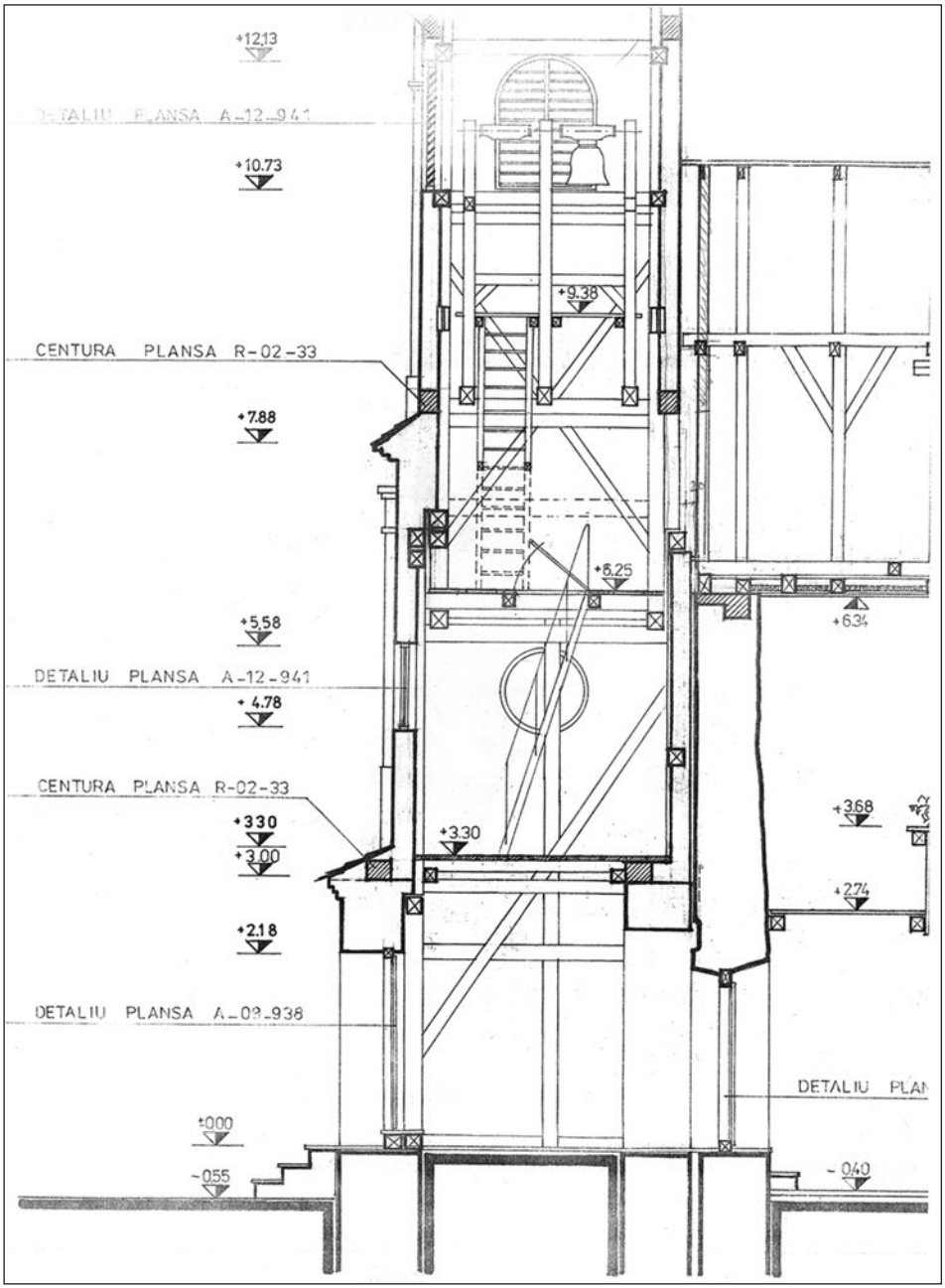

16. kép. A favázas nyugati torony nyugat–keleti metszete (Máté László felmérése)

17. kép. A szentély északi homlokzatának részlete az egykori sekrestye tetejének lenyomatával 1984 körül

18. kép. A lepergő meszelés alól előbukkant falfestés, a Krisztus töviskoronázásának részlete a hajó nyugati falán, a karzat alatt 1984 körül

Nép egyik 1887-es számában, az itt is felfedezett falfestmények sorsát illetően: „…fájdalom magamnak kellett újra bemeszeltetnem a múltnak emez ékesen szóló fényes tanújelét, mert csak azon feltétel alatt engedte meg a kaparást az unitárius főkonzisztórium."[36] (18. kép)

A másolatokat 1886-ban megküldte Potsa József megyei főispánnak azzal a kéréssel, hogy juttassák el Budapestre a Műemlékek Országos Bizottságához. Nem tudni, hogy azokból mi jutott el Budapestre. Ma egy színes másolat a műemléki archívumban (Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ) s egy másik, bővebb a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében van.

„Számban megfogyva, és mindig csak fogyva, de vallásos érzetben melegülve az egyház tagok – mindig voltak és vannak ma is lelkes tagjai az egyháznak, kiknek keblekben fájdalom honol az egyház néptelenedése miatt. A nép szereti neveltetni gyermekeit, miből következik az elszármazás, ebből szülemlik a nevezetesebb családok ivadékainak kiköltözködések, mint a Kilyéni, Czakó, és Ferencz

36 Kónya Ádám, „Kilyén vallatása" …, 212–213.

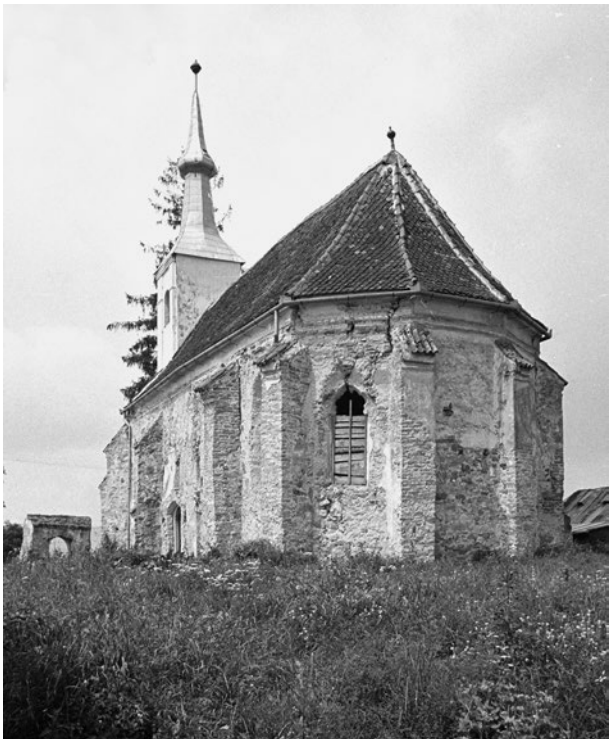

19. kép. A templom délkeleti összképe 1984 körül

családok ivadékaival történt; úgy leányágra szállás is tetemes leszállását eredményezte, s eredményezi ma is az unitárius híveknek. – Ernyedetlen munka képezi a lakosok mint anyagi úgy szellemi tehetségét, mellyet a községi iskolában nyert neveltetésen kívül felsőbb iskolákban is kíván érvényre emelni. Áldás az egyházra!"[37] Zárta 1879. évi rövid történelmi leírását Nagy Ferenc lelkész.

A gyérülő, elnéptelenedő gyülekezet mellett lassan romlásnak indult a templom, de a helyi emlékezetben őrződött, továbböröklődött a templom régiségének tudata.

Kónya Ádám, aki cikkek sorozatában ismertette a háromszéki történeti építészeti emlékeket a megyei napilapban (1990 előtt a *Megyei Tükör*, 1990 után a *Háromszék* napilapokban), 1973-tól kezdett hozzá legelőbb a templom építéstörténeti és helyszíni vizsgálatához.

1977-ben újabb, nagyon erős földrengés rázta meg az épületet, s azután több mint másfél évtizedig az életveszélyesnek tartott templomot nem látogatták, benne istentiszteleteket nem tartottak (19. kép).

[37] *Egyházközségi monográfiák VIII/8. Sepsikilyén. Nagy Ferencz…*

20. kép. A torony nyugati falának alsó részén a déli bejárati kőkeret befalazott szárköve 1986 körül

1978-tól dr. Székely Zoltán vezetésével (Kovászna Megyei Múzeum, ma: Székely Nemzeti Múzeum) több ütemben régészeti kutatásokat is végeztek a templomban és a környezetében. Előkerültek a templom külső falain fennmaradt falképek, s a középkori bejárati ajtókeret egyes, a torony, illetve a portikusz építéséhez felhasznált darabjai (20. kép).

Mindezekről dr. Binder Pál és Cserey Zoltán történészek számoltak be a *Háromszék* napilap hasábjain 1991-ben: „Az északi falon a Szent László-legenda vár újra feltárásra. Alatta a feltehetőleg Passio-sorozat a fal nedvesedése miatt károsodhatott. A déli falon a ritka, úgynevezett Köpenyes Mária és az Utolsó vacsora jelentősebbek. 1978-ban Kónya Ádám a földrengést követően egész sor gótikus elemre (kő szentségtartó, sekrestyeajtó, gótikus ablakok kőrácsa, sekrestyealapfal) bukkant, külső falfestményekre a templom déli falán, töredékekre a nyugati falon, hasonlóképpen a korábbi építési szakaszból egy résablakra és a félköríves szentély alapfalára. További részletek a dr. Székely Zoltán vezette 1982-es ásatásnál erősítették meg a körülbelül XIII. századi első építési szakaszt. A közelmúltban Máté László építész újabb gótikus kőtöredékekből egy ritka szép gótikus kő ajtókeret rekonstrukcióján dolgozott."[38] (21., 22. kép)

[38] Dr. Binder Pál, Cserey Zoltán, „Településeink (17.) Kilyén", *Háromszék*, 1991. július 12., 414. sz.: 4.

21. kép. A déli homlokzat részlete kutatás közben 1994 körül

22. kép. A késő gótikus déli bejárati kőkeret előkerült darabjainak összeállítása a tervezett rekonstrukcióhoz

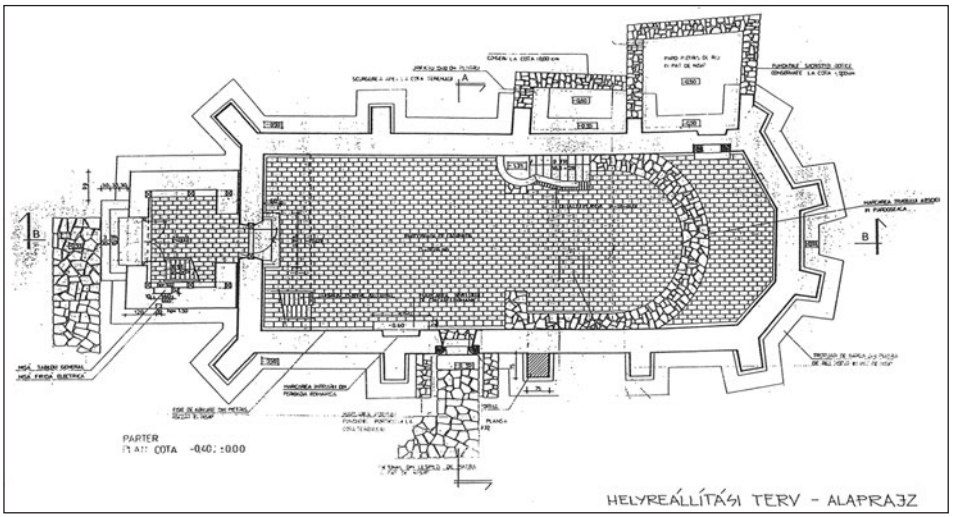

23. kép. A templom helyreállítási alaprajzi terve (készítette Máté László)

Az értékes műemlék templom legutóbbi helyreállítási, restaurálási munkálatai – az 1986. és 1990. évi újabb rengéseket, illetve a politikai fordulatot követően – 1994-ben kezdődtek meg. A felújítás közepette további középkori részletek bontakoztak ki. A meglévő déli bejárati ajtó küszöbe alatt a régi gótikus kapu kőből faragott küszöbe, a templomhajó déli falába 1801-ben vágott ablaknyílás felső sarkában pedig egy kis méretű rézsűs ablak részlete, s a hajdanán befalazott sekrestyeajtó kibontásakor a falazóanyagként használt középkori keresztelőkút is napvilágra került. A helyreállítási munkák a templom alapos műszaki felmérését, az építészeti tervek elkészítését és jóváhagyását követően a '77-es, majd a '83-as földrengésekben erősen sérült harangtorony szerkezeti megerősítésével, valamint a tető teljes felújításával indultak meg (23. kép).

Ezt követte a falak külső és belső vakolatainak felújítása, a festett kazettás mennyezet restaurálása és a mérműves ablakok helyreállítása, új téglapadló fektetése az első, még román kori templom kirajzolódó alaprajzával, majd az újra feltárt falképek alapos kutatása, tisztítása, konzerválása. A Szent László-legenda és a többi falkép mellett a helyreállítás leglátványosabb eredménye az egykori késő gótikus déli portál hiteles rekonstrukciója volt, amiben eredeti helyükre kerültek a másodlagosan befalazott faragottkő töredékek, közöttük az 1497-es évszámmal jelölt faragott zárókő is[39] (24. kép).

[39] A templom műemléki helyreállítását és a restaurálási munkákat magyar (Fekete Márta, Máté László építészek, Bodor Csaba statikus, Kiss Loránd, Pál Péter festő-, Árpási

24. kép. A templom 15. századvégi bejáratának rekonstruált és restaurált kőkerete

25. kép. A helyreállított templom átadási ünnepsége. A fotón Szabó Árpád, az unitárius egyház püspöke

A munkálatokhoz az 1999. évi magyar–román kulturális örökségvédelmi munkaterv keretében a magyar Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma jelentős mértékű támogatást nyújtott, majd az ezredforduló után újból támogatta azt. Ugyanakkor érkezett anyagi segítség az Európai Bizottságtól is. A 2004-ben befejezett helyreállítási munkákat az év november 9-én Erdély unitárius püspöke, Szabó Árpád vette át ünnepélyes keretek között a két ország kulturális tárcái, valamint a helyi hivatalok, szervezetek képviselői s a helyi közösség tagjai jelenlétében (25., 26. kép).

Hátramaradt azonban – anyagi fedezet hiányában – a templomhajó középkori falképeinek teljes restaurálása, amire azután végül 2017-től kerülhetett sor, ismét csak magyarországi, a Rómer Flóris Terv, illetve a megyeszékhely önkormányzatának támogatásával. Az eltelt köztes idő és a falképek restaurálása is ho-

Tamás, Bereczki Csilla farestaurátorok, Asztalos György kőszobrász restaurátor, Egri István üvegrestaurátor, Hankó Dénes építési vállalkozó) és román (Heitel Zsuzsanna művészettörténész, dr. Dana Marcu régész) szakemberek végezték.

26. kép. A helyreállítási terveket készítő Máté László építész (jobb szélen) és a festőrestaurátorok, Pál Péter, Kiss Loránd (balról) a templom előtt az átadáskor

zott napvilágra újabb nem várt részleteket. Az északi fal Szent László-legenda-jeleneteinek restaurálásakor figyelt fel a restaurátor egy, az addig megismert ábrázolásoktól eltérő részletre. (Az idő tájt a csíkmenasági római katolikus plébániatemplomban is az ott előkerült ciklus hasonló részletét fedezték fel.) Erről írta a Szent László-legenda-ábrázolások kutatója, Jánó Mihály művészettörténész: „Ha összevetjük a kilyéni Szent László-freskóciklus lefejezésjelenetét a többi általunk ismert […] jelenettel, jelentős különbséget fedezhetünk fel a kun ábrázolásában. Itt a festő a legyőzött pogány felemelt jobb kezébe egy stilizált emberi szívet festett. […] A szokatlan ábrázolás a középkori európai művészetben ismert szív felajánlásaként értelmezhető. A kilyéni falképen a pogány kun a szívét ajánlja fel a keresztény lánynak, gesztusát megtérése kifejezéseként foghatjuk fel." Ez az ábrázolás kutatási témaként eleddig ismeretlen a magyar szakirodalomban, fűzte hozzá még megjegyzésként[40] (27. kép).

40 Jánó Mihály, *A kilyéni unitárius templom,* Kalauz (Sepsiszentgyörgy: Kovászna Megye Tanácsa, 2018), 60. Erről még: Jánó Mihály, „A szív felajánlása. A kun szokatlan gesztusa a Szent László-legenda falképciklusában", in *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. Egyed Emese,

27. kép. A Szent László-legenda lefejezésjelenetének részlete

További meglepetés volt az a faragott kő, amire valamikor a 2000-es évek első évtizede végén figyeltem fel a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum „előkerti" kőtárában. Ez az akkor még lelőhely-meghatározás nélkül kiállított, de erősen „ismerősnek tűnő" kőtöredék a kilyéni unitárius templom addigra már rekonstruált déli bejárati kőkeretének egy addig lappangó részlete volt, amely pontosan illeszkedik a már eredeti helyén lévő, kiegészítve restaurált kőkeretbe, utólag is igazolva az építésztervező, Máté László által kiszerkesztett rekonstrukció hiteles voltát (28. kép).

A templom teljes helyreállítása eredményeként a hajó restaurált falképei, együtt a szentély falain az egykori hálóboltozat bemutatott, levakolt tégla boltin-

Bogdándi Zsolt, Weisz Attila (Kolozsvár: EME, 2015), 365–376. Az erdélyi falképekről még bővebben: Jékely Zsombor, Kiss Loránd, *Középkori falképek Erdélyben* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2008).

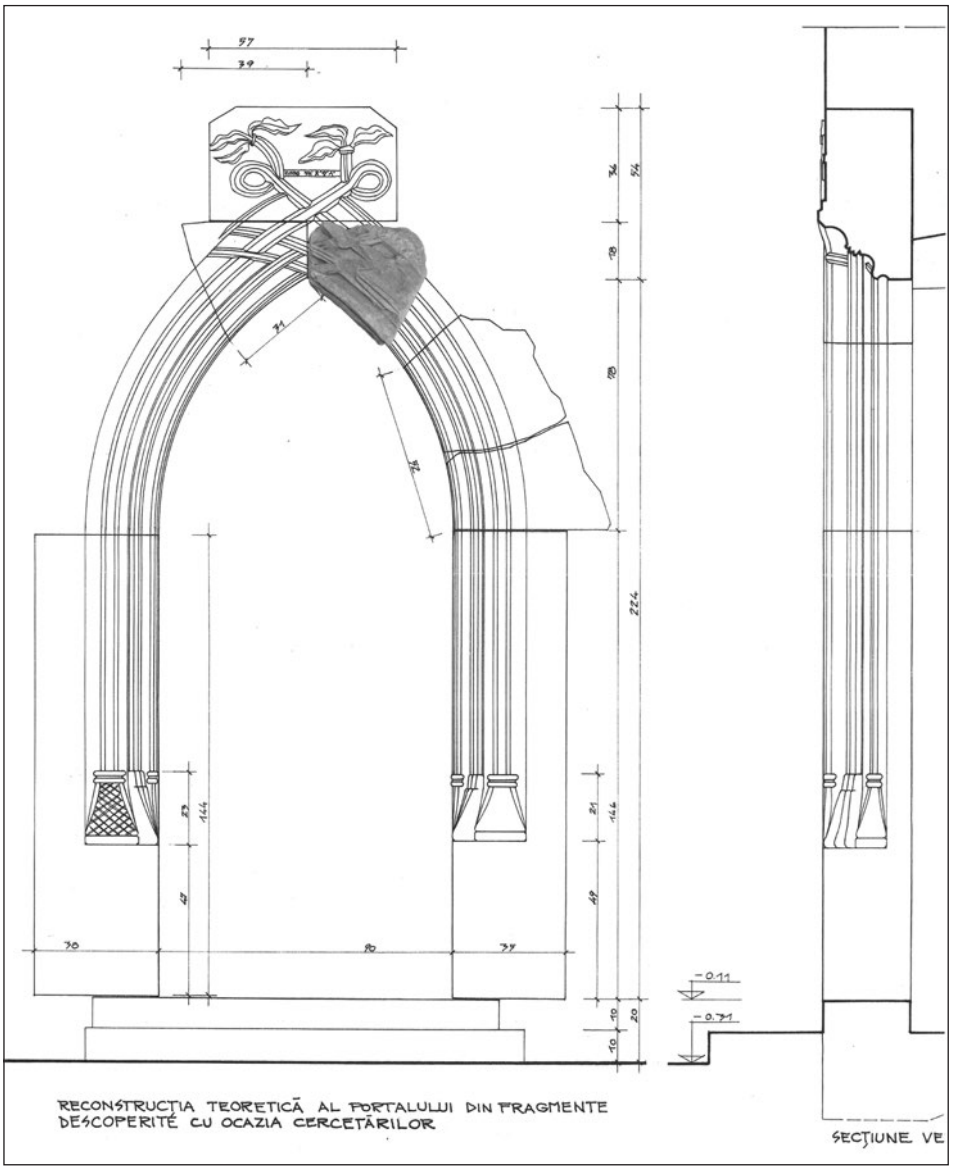

28. kép. A déli bejárati kőkeret rekonstrukciós terve a később „felfedezett” íves töredék beillesztett fotójával

dításaival, lenyomataival az oldalfalakon, a restaurált szemöldökgyámos, gótikus sekrestyeajtóval, a befalazásból kibontott kő „keresztvíztartóval", mind a kő szentségtartó konzervált töredékével együtt visszaidézik a székelyföldi középkor világát (29. kép).

29. kép. A helyreállított templombelső összképe a szentéllyel

A fotók készítője az írás szerzője, Sebestyén József.

Gyerő Dávid[1]

Vallásos vonatkozások az európai integráció tervezésében és alakulásában

1990 tavaszán, tizenhat évesen hallottam életemben először az Európai Közösségekről. Az 1980-as években vallásos módon nőttem fel, de nem európai módon. Szüleim és nagyszüleim egyházias emberek voltak, rendszeresen jártam templomba és vallásórára, de fogalmam sem volt az egységes(ülő) Európáról. Csak 1990-ben, a rendszerváltás után utazhattunk családommal először annak térségébe: előbb Németországba, majd Svédországba, ahol számottevő erdélyi magyar kapott menedéket a kommunista államterhek elől.

Emlékszem, milyen megdöbbentő volt megérteni azt, hogy az európai integrációval kapcsolatban negyvenéves lemaradásunk volt. Robert Schuman francia külügyminiszter már 1950. május 9-én a világ elé tárta azt a tervét, hogy az alapító tagállamok szén- és acéltermelésüket rendeljék egy közös főhatóság, az Európai Szén- és Acélközösség alá.[2] Az ESZAK volt az első nemzetek feletti európai intézmény, amely ma Európai Unió néven ismert. Erről én Erdélyben 1990 előtt soha egy szót se hallottam – pedig nem éltem információtól eleve elszigetelt helyzetben, sőt, a tájékozottságom átlagon felüli lehetett.

Európa mint közösség kettős jellege miatt kezdett személyesen érdekelni: a kulturális és a vallási öröksége miatt. Szakmai formálódásomban pedig, lelkészként és jogászként az tűnt érdekesnek, hogy a vallási örökség, a keresztény jelleg miként jelent meg az európai integráció tervezésében, majd később az alakításában. Erre a nagyszerű kérdésre a válasz leegyszerűsítve az, hogy a keresztény vallás direkt módon kevéssé jelent meg az integráció rendjén – áttételesen azonban annál inkább.

[1] Gyerő Dávid (1974, Barót). 1997-ben a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben unitárius lelkészi, 2008-ban a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Jogi Karán jogászi oklevelet szerzett. Jelenleg kolozsi lelkész, a PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola hallgatója.

[2] https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_hu

Robert Schuman munkatársával, Jean Monnet-vel szoros összhangban úgy vélte, hogy Európát nem lehet sem egy csapásra felépíteni, sem valamely közös szerkezet kialakításával integrálni. Mindenekelőtt egy tényleges szolidaritás, azaz kölcsönös segítségvállalás megteremtésére van szükség a térségben, vallották, s ezzel a kereszténység egyik alapelvét tették az integráció tervezése elé. „Nem az egyes államok egybeolvadásáról vagy egy szuperállam létrehozásáról van szó. Államaink léte itt, Európában történelmi realitás, felszámolásuk lélektanilag lehetetlen lenne. Ez a sokféleség valójában örvendetes, és mi nem akarjuk sem egy szintre hozni, sem pedig egybemosni a meglévő különbségeket. Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani."[3]

Robert Schuman azután többször is hangsúlyozta, hogy „lelket" (esprit) kell adni Európának – és ez a lélek a keresztény örökség másik, rendszeresen visszatérő alapértéke. „Ez a közösség nem csupán gazdasági és technikai vállalkozás lesz. Nem szabad, hogy az legyen. Lelket kell neki adnunk. Európa csak akkor fog élni és megmaradni, ha tisztában lesz önmagával és felelősségével, ha visszatér a testvériség és szolidaritás keresztény elveihez."[4]

Schuman és Monnet kora óta eltelt több mint hatvan év, és a 2000-es években, Magyarország és Románia csatlakozási időszakában, még mindig kerestük Európa lelkét. Jacques Delors, az Európai Bizottság akkori elnöke szintén úgy vélte, hogy Európának lélekre is szüksége van.[5] Európai vonatkozásban a lélek közös értékeken alapuló együttes felelősségvállalást jelentett, gazdasági, politikai és társadalmi téren egyaránt – ez pedig éppen Jézus evangéliumának egyik legforradalmibb eszméje volt. Romano Prodi, az Európai Bizottság előző elnöke is egyetértett ezzel. „Nem kételkedhetünk abban, hogy a kereszténység hatalmas mértékben járult hozzá azon értékek, ideálok és remények létrehozásához, amelyek ma az európai kultúra részeit alkotják. Európa történelmének nincs értelme a kereszténység történelme nélkül, annak erejével és gyengéivel együtt."[6]

A nyilatkozatok szintjén túl az európai jogszabályokban viszonylag kevés szó esett a vallás közösségformáló szerepéről. Az elsődleges jogforrások közül

3 Robert Schuman, *Európáért*, ford. Tót Éva (Pannónia Könyvek) (Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1991), 67.

4 Hamza Gábor, „Robert Schuman, az európai integráció »atyja« politikai és szellemi munkássága – Magyarországgal való kapcsolatára történő kitekintéssel", *Jogelméleti Szemle* 4. sz. (2015): 126–132., http://jesz.ajk.elte.hu/2015_4.pdf.

5 Király Miklós, „Európa keresztény gyökerei és az Alkotmányos Szerződés", *Iustum Æquum Salutare* 2., 3–4. sz. (2006): 67–72.

6 Romano Prodi, „Az intézmények Európája és a karizmák Európája együtt dolgoznak", *Távlatok* 3. sz. (2004): 320–325.

már az Európai Közösség alapító szerződésében úgy került szóba, hogy többek között tiltja a vallási meggyőződésen alapuló megkülönböztetést (13. cikk). Az elsődleges jogforrások közül az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikke pedig kinyilvánította, hogy az unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartásán és a jogállamiság elvein – mint az európai tagállamok közös értékein – alapul.[7] Az Európai Közösség alapító szerződését módosító amszterdami szerződéshez csatolt 11. nyilatkozat szerint pedig: „Az Európai Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási egyesületek vagy közösségek tagállamokban meglévő státuszát."[8]

Az Európai Unió jogszabályai általi vallási szabályozásnak tehát kezdetleges formája van. Az elsődleges közösségi jog számos vallási jellegű kérdésről hallgat, vagy a vallásos jogokat a tagállamok hatáskörébe utalja. Ezért történhetett meg, hogy a vallásos jogosultságok védelme az Európai Unióban nem egységes, és nem is egyetemes. A keresztény hagyomány erősebb értékelése az Európai Unió Alapjogi Chartájának előkészítésekor már erőteljesebben vetődött fel, amit 2000 decemberében fogadtak el, s ami számos alapvető jogot és értéket megfogalmazott. Benne a keresztény hagyomány jelentősége kiemelt szerepet kapott az emberi méltóság és az emberi jogok elismerése mint közös európai lelki örökség szempontjából.

Az Alapjogi Chartának a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadságról szóló 10. cikke kimondja, hogy mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatását.[9]

[7] „2007. évi CLXVIII. törvény az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról szóló lisszaboni szerződés kihirdetéséről", *Netjogtár (Wolters Kluwer)*, 2007. december 22., letöltve: 2023. február 24., https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700168.tv

[8] „Amszterdami szerződés az Európai Unióról szóló szerződés, az Európai Közösségeket létrehozó szerződések és egyes kapcsolódó okmányok módosításáról", *Országgyűlés*, 2004. február 28., letöltve: 2023. február 24., https://www.parlament.hu/irom37/9171/alapszerzodes/xv_11997d-hu.pdf.

[9] „Az Európai Unió Alapjogi Chartája", *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, 2012. október 26., letöltve: 2023. február 24., https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=HU.

Az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló szerződés előkészítése során a keresztény hagyomány megjelenítésének, illetve az egyházak szerepének kérdése újra előtérbe került. A szerződés tervezete az addigiaknál átfogóbban szabályozta ezt a kérdéskört: a preambulum egyértelműen a vallási (religious, religieux, religiös) hagyományra is utalt a kulturális és humanista örökség mellett.[10] Ezzel együtt az alkotmányos szerződést megfogalmazó konvent egyes tagjainak ellenállása, valamint Belgium és Franciaország ellenzése miatt elmaradt Európa keresztény gyökereinek említése a bevezetésben. A vallási hagyományra való utalás jelentette az elfogadható legkisebb közös nevezőt. „Ösztönzést merítve Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből, amelyből az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei kibontakoztak…" – áll a szövegben.

Az alkotmányos szerződés I-52. cikke megismételte az amszterdami szerződéshez csatolt 11. sz. nyilatkozat szövegét, kijelentvén, hogy az Európai Unió tiszteletben tartja, és nem sérti az egyházak és vallási szervezetek vagy közösségek tagállami jog szerinti státuszát. Továbbá az Európai Unió ugyanígy tiszteletben tartja a világnézeti és nem vallási szervezetek jogállását is. A szöveg még kiegészült azzal a kötelezettségvállalással, hogy az unió – elismerve identitásukat és hozzájárulásukat – nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet folytat az egyházakkal, és az említett világnézeti és nem vallási szervezetekkel.

Az alkotmányos szerződés II-70. cikke szerint mindenkinek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és a vallásszabadsághoz. Ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatását. A megfogalmazás gyakorlatilag az Alapjogi Charta szövegét adja vissza.

Végül az alkotmányos szerződés II-81. cikke tiltja a megkülönböztetést, amely a valláson vagy meggyőződésen alapuló diszkriminációt is tilalmazza, illetve a II-82. cikke, amely szerint az unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget. Összességében megállapítható, hogy az alkotmányos szerződés egyrészt általánosságban utal Európa vallásos hagyományaira, és tiszteletben tartja az egyházak tagállami jogok szerinti státuszát. Másrészt adós marad egy nyilvánvaló történelmi tény elismerésével, a kereszténység történelem- és kultú-

[10] „Szerződés európai alkotmány létrehozásáról", *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, 2004. december 16., letöltve: 2023. február 24., https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2004%3A310%3ATOC.

raalakító szerepének vállalásával.[11] A tervezet az egyházakat is csak egynek tekinti a társadalom különböző szerveződései közül, egy sorba helyezve őket a filozófiai és nem vallásos szervezetekkel. Ettől eltérő módon a magyarországi törvényi szabályozás „a társadalom kiemelkedő fontosságú értékhordozó, közösségteremtő tényezőinek" nevezi az egyházakat.[12]

„Elmondható tehát, hogy az európai integráció e tekintetben meglehetősen távol került az Európai Közösség alapító atyja, Robert Schuman gondolataitól, aki így írt *Európáért* c. könyvében: »A demokrácia vagy keresztény lesz, vagy nem is lesz.«[13] Schuman szavai arra utalnak, hogy a demokrácia és a jogállam is bizonyos jogon túli alapértékek elfogadásán is nyugszik, amelyek jelentős mértékben éppen a kereszténységben gyökereznek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy főként döntően anyagi, materiális, gazdasági célok állnak az integráció tengelyében. Ehhez képest az Alkotmányos Szerződés azért üdvözlendő, mert – minden hiányossága ellenére – átfogó szabályozásával, az alapvető jogok kodifikálásával mégiscsak kísérletet jelent Európa lelkének keresésére."[14]

Az alkotmányos szerződés aláírása és tagállami ratifikálásának megbukása óta közel húsz év telt el. E két évtized alatt a helyzet az európai vallásos vonatkozások megerősödését tekintve nem változott sokat. 2023-ban még ugyanott tartunk, mint 1950-ben (Schumanék idején) vagy 2010-ben (Delors-ék korában): a kísérleteknél Európa lelkének keresését illetően. Ursula von der Leyen, az Európai Bizottság elnöke 2021. évi értékelő beszéde az unió helyzetéről is ezt tükrözi.[15] A beszéd címe: *Uniónk lelkének erősítése*.

„Az elmúlt időszak arról is szólt, hogy lélekben megerősödjünk. Az emberek újraértékelték életüket, szélesebb körű viták zajlottak az oltóanyagok megosztásáról – de a közös értékekről is. Robert Schuman szavaival élve: Európának szüksége van egy lélekre és egy eszményképre, valamint egy olyan politikai akaratra, amely ez eszményképet szolgálja. Európa az elmúlt tizenkét hónapban e szavakat tettekre váltotta. Úgy vélem, hogy az ember szellemisége – lelke – akkor

11 Király, „Európa keresztény gyökerei…", 70.

12 „2011. évi CCVI. Törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról", *Netjogtár (Wolters Kluwer)*, 2011. december 31., letöltve: 2023. február 24., https://net.jogtar.hu/jogszabaly? docid=a1100206.tv.

13 Robert Schuman, *Európáért,* 67.

14 Király, „Európa keresztény gyökerei…", 71.

15 Ursula von der Leyen, „Uniónk lelkének erősítése", *Európai Bizottság*, 2021. szeptember 15., letöltve: 2023. február 24., https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/SPEECH_21_4701.

mutatkozik meg igazán, amikor próba elé állítják. Ha végigtekintek az unión, tudom, hogy Európa kiállja ezt a próbát.

A demokrácián és a közös értékeken alapuló társadalmak biztos alapokon nyugszanak. A közös értékekbe vetett bizalomnak köszönhető, hogy a második világháborút követően az alapító atyák összefogtak. És ugyanezek az értékek vezették azokat a szabadságharcosokat is, akik több mint harminc évvel ezelőtt lebontották a vasfüggönyt. Ahogyan ennek lényegét Václav Havel egykori cseh elnök megragadta: az összes »nagyszerű európai értéket« akarták. Ezek az értékek Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből fakadnak. Ezen értékek a lelkünk részét képezik; általuk vagyunk azok, akik vagyunk.

Értékeink védelmével a szabadságot is megvédjük. Azt a szabadságot, hogy lehetünk, akik vagyunk, mondhatjuk, amit akarunk, és szerethetjük, akit akarunk. A szabadság egyúttal azt is jelenti, hogy nem félünk. Középpontjában minden egyén méltósága és az igazságosság áll. Ez Európa lelke. Meg kell erősítenünk. A Schuman-féle európai eszménykép megerősítése folyamatos munkát jelent. Uniónkat közös történelmünk és értékeink, valamint különböző kultúráink és perspektíváink egyaránt formálják. Uniónknak lelke van. Ez Európa jövője. Tegyük együtt erősebbé Európát!"

Európa lelkének középpontjába az egyén méltósága és a társadalmi igazságosság áll – de ezt az eszmét ki kellene fejezzék nemcsak a politikusi nyilatkozatok, hanem az európai jogszabályok, valamit a gazdasági és a társadalmi programok is. Ameddig pl. az európai templomok csak műemlék jellegük által, és nem az európai identitást erősítő toposzokként is lesznek az uniós támogatási alapok kedvezményezettjei, addig Európa lelke csak részlegesen tud hatni a kontinensen. A lelkiség kifejezésének megerősítése, úgy tűnik, az európai és nemzeti politika, de az egyházak és a társadalomszervezők folyamatos felelőssége is marad.

Molnár Lehel[1]

Egy újból felfedezett Petőfi-levél az Unitárius Egyház Kolozsvári Levéltárában Petőfi Sándor születésének 200. évfordulóján

Akik követik a magyarországi kulturális eseményeket, híreket, azok tudják, hogy az idei esztendő Petőfi jegyében zajlik, ugyanis a forradalmár költő kétszáz évvel ezelőtt, 1823. január 1-jén született. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a múlt esztendő Tamási Áron-év volt az erdélyi író születésének 125. évfordulójának emlékére.)

De hol is született Petőfi? – tehetjük fel a kérdést. Még a mai napig is sok vita van ekörül. Mindannyian úgy tanultuk, hogy Kiskőrösön, de 1857-ig életrajzaiban az szerepelt, hogy Szabadszálláson. Ellenben amellett is szólnak érvek, hogy Kiskunfélegyházán látta meg a napvilágot. Nem szeretnék belemenni ebbe a szinte végeláthatatlan vitába, hogy ténylegesen hol született a költő, akit jobban érdekel a téma, ajánlani tudom Molnár Péterné könyvét, amelyet a Petőfi-szülőhely-vitáról írt. Ez a könyv amellett érvel a leghatározottabban, hogy Petőfi Szabadszálláson született, és én is hajlok arra, hogy ezt fogadjam el, annál is inkább, mert Petőfi szülei, Petrovits István és Hrúz Mária 1818–1841 között Szabadszálláson laktak, itt volt a házuk, földjük, szőlősük, malmuk, mészárszékük, kocsmájuk, itt fizettek adót stb.[2] Szabadszállás mellett teszem le a voksom, annak

[1] Molnár Lehel (1968, Székelykeresztúr) a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Levéltárának főlevéltárosa, teológiai végzettségét 1995-ben szerezte a KPTI-n, doktori dolgozatát 2020-ban védte meg a SZTE-n. Elérhetősége: molnar.lehel@unitarius.org.

[2] Molnár Péterné, *„…a róna, hol születtem". A Petőfi-szülőhelyvita* (Budapest: Helikon, 2013), 120.

ellenére is, hogy az idén, 2023. március 15-én Orbán Viktor miniszterelnök ünnepi beszédét úgymond Petőfi szülővárosában, Kiskőrösön tartotta.

Amennyi bizonytalanság övezi Petőfi születésének a helyét, épp annyi legenda kötődik a halálához is. Különösen igaz ez a segesvári, avagy a fehéregyházi csatára és az azt megelőző 24 órára. Biztos pontok és bizonytalan részletek – hadd álljon itt röviden a nagy költőnk utolsó estéjéről néhány mozzanat.

Székelykeresztúr történetének fontos pillanatai közé tartozik, és ehhez nem fér kétség, hogy Petőfi Sándort 1849. július 30-án, halálának előestéjén a város vendégül látta.[3]

A költő útja Marosvásárhelyről Balavásáron, Kelementelkén, Erdőszentgyörgyön, Gagy-keresztjén át vezetett Székelykeresztúrra. Három fontosabb mozzanat köré csoportosíthatók a keresztúri események: az 1849. július 30-i ebéd, a vacsora és az éjszaka történéseihez.

Keresztúron 1902-ben alakult meg a Székely Társaság, és ennek tagjai az akkor még élő szemtanúk kikérdezésével pontosították, valamint kiegészítették a Petőfi székelykeresztúri tartózkodásával kapcsolatos történéseket. Ezeket a vallomásokat elsőként Barabás Endre 1904-ben, a *Vasárnapi Újság*ban tette közzé *Petőfi utolsó huszonnégy órája* címmel. Szentmártoni Kálmán unitárius gimnáziumi tanár is felhasználta az előző közlemény adatait, és 1911-ben *Petőfi utolsó éjszakája* címmel a *Pásztortűz*, valamint az *Ellenzék* hasábjain jelentette meg írását.

A vallomások alapján Bem tábornok honvédeivel délután három körül vonult be Keresztúrra, Petőfi kicsit később, 3:30 után érkezett Gyalokay Lajos[4] százados kocsiján. Bem és tisztikara báró Gamerra Gusztáv[5] százados, Székelykeresztúr térparancsnoka otthonában berendezett főhadiszállásra ment. Petőfi megérkezésének hírére a báró és neje, Matskásy Krisztina rögtön intézkedtek, hogy a költőt is hívják meg ebédre.

3 Sándor-Zsigmond Ibolya 2018-ban foglalta össze Petőfi székelykeresztúri látogatását és a körülötte kialakult kultuszt. Ennek mentén haladva ismertetem én is az eseményeket. Lásd bővebben: Sándor-Zsigmond Ibolya, „A székelykeresztúri Petőfi-kultusz", *Művelődés* LXXI., melléklet, Székelykeresztúr és vidéke, 4. sz. (2018): 11–14.

4 Szentgyörgyi és gyalókai Gyalókay Lajos (Szalacs, 1825 – Nagyvárad, 1899) ügyvéd, országgyűlési képviselő, lapszerkesztő, törvényszéki elnök. 1848–49-es honvédszázados és szabadságharcos. 1849. február 9-én részt vett a piski csatában, ahol bal lábára megsebesült. Vitézségéért Bem József századossá léptette elő.

5 Báró Gamerra Gusztáv százados olasz származású főúr volt, dragonyos osztrák huszártisztként került Székelykeresztúrra az 1800-as évek közepén.

A késői ebéd után Petőfi és Zeyk Domokos[6] Varga Zsigmondnak, a Gyárfás-kúria bérlőjének vacsorameghívását fogadta el. Ennek az estének (július 30.) a történetét a szintén negyvennyolcas honvéd ifj. Varga Zsigmondnak, a bérlő fiának a leveléből ismerjük. Varga a levelet már időskorában, 1899-ben írta a Gyárfás-kúria akkori tulajdonosának, Gyárfás Endre földbirtokosnak, országgyűlési képviselőnek a kérésére. Az ötoldalas levél Petőfi utolsó vacsorájának hitelt érdemlő dokumentuma, hadd idézzek néhány sort ebből a vallomásból „1849. július 30-án édes Apámhoz a tisztek közül többen szálltak be s köztük Zeyk Domokos is. Később híre szaladt, hogy Petőfi is megérkezett, s fent van a piactéren. Ezen hírre édesapám rögtön felsietett a piacra s ott a Novák Antal kereskedése előtt, másokkal együtt beszélgetve megtalálta Petőfit, kit meghívott vacsorára, bivalytejes puliszkára. Petőfi a meghívást szívesen és örömmel fogadta el. Nyolc órakor már javában folyt a vacsora, melyen többen vettek részt, így a polgári elemből az 1854-ben Marosvásárhelyen kivégzett Gálfy Mihály is jelen volt. Vacsora után nővérem, Varga Róza felkérésére Petőfi elszavalta egyik költeményét, s később újabb kérésére emlékkönyvébe három versszakos költeményt írt, melyben a vacsora kedélyes hangulatáról s a bivalytejes és túrós puliszka ízletességéről volt szó. Sajnos, az emlékkönyv később, mikor a házunk leégett, odaveszett.

Fiatfalva, 1899. augusztus 21-én id. Varga Zsigmond."[7]

A Gyárfás-kúria kertjében lévő körtefa alatt a szép, csillagos, nyári estén Varga Zsigmond beszámolója szerint Petőfi-dalokat is énekelt az asztaltársaság. Többek közt ifj. Varga Zsigmond rokona, Bolyai Gergelyné (Bolyai Gergely a matematikus Bolyai Farkas féltestvére volt) zendített rá *A virágnak megtiltani nem lehet* kezdetű dalra is. A jó hangulatú vacsora után éjfélkor mindenki a szállására távozott.

A vallomástevők egybehangzóan úgy nyilatkoztak, hogy kora reggel – még sötétben – váratlanul riadót fújtak, s a költő Gyalókayhoz szegődve együtt szekerezett Keresztúr nyugati végéhez, Segesvár felé, ahol Bem megszemlélte csapatait. Mindez hajnali öt óra körül történt, és az elindított kocsisor végén az a kóberes szekér haladt, aminek a hátsó ülésén a fedél alatt Petőfi és Gyalókay utazott.

Hogy mi történt ezután?

„A történetírásnak két alapvető iránya van – mondja Hermann Róbert –, az egyik szerint a múlt megismerhető, a másik szerint nem. Tertium non datur – harmadik lehetőség nincs. A Petőfi-rejtéllyel is így állunk. A köztudatban 1849-

6 Zeykfalvi Zeyk Domokos (Marosvásárhely, 1816 – Segesvár, 1849. július 31.) honvédszázados, Bem József segédtisztje. Hősi halált halt a segesvári csatában.

7 Sándor-Zsigmond, „A székelykeresztúri Petőfi…", 12.

től az élt, hogy Petőfi hősi halált halt a Segesvár–Fehéregyháza közötti ütközetben."[8] A székelykeresztúriak büszkék arra, hogy Lengyel József nevű keresztúri orvost tartják a legutolsó szemtanúnak, aki élve látta Petőfit a csatatérről menekülése közben. Lengyel József beszámolt arról, hogy az ütközet alatt többször is beszélt a költővel, aki többnyire Fehéregyháza felől követte az eseményeket, és kimondottan a harcokban csak alig vett részt. Lengyel, aki lóháton menekült Héjjasfalva felé, visszanézve látni vélte a fehér ingben ugyanabba az irányba futó költőt. Tehát minden valószínűség szerint az orvos volt az élő Petőfi utolsó szemtanúja.

Petőfi legendai sírja Székelykeresztúron

A legenda születésének és a Petőfi-sír létrehozásának időpontja egybeesik, amint korábban említettük, a keresztúri Székely Társaság megalakulásával. Ekkor Keresztúr gyakorlatilag Petőfi-lázban égett. A város közművelődéséért munkálkodó Bálint Dániel asztalosmester és temetkezési vállalkozó a mai napig tisztázatlan illetőségű Gömöri Ferenc postamester elbeszélése nyomán kelt szegedi újságcikk hírére 1902-ben kihantoltatta a Lázár-kerti halottat, és a timafalvi temetőbe temették el. A történet előzményéhez hozzátartozik, hogy Lázár Márton vendéglős, a Hallerek korábbi kuktája mesélte el a századfordulón azt a legendát, mely szerint a segesvári csata éjszakáján két huszár és egy sebesült honvédtiszt menedéket keresett az istállójában. A tiszt – Lázár vak szolgájának állítása szerint – Petőfi Sándor volt. A honvédtiszt reggelre meghalt, a két huszár pedig továbbállt. Lázár még életében elmesélte ezt a történetet Gömöri Ferenc postamesternek, aki a vendéglős halálát követően, 1902-ben megírta azt egy szegedi lapba.[9] Régen bizonyítást nyert az a tény, hogy nem Petőfi nyugszik a legendai sírban, de ez mit sem változtat a keresztúriaknak a Petőfi emlékéhez való kötődésén.

A Jézus-kiáltó-hegy ölében levő síremléket, amelynek felirata „Petőfi 1849 jul. 31, 1902 okt. 25", évente nagyon sokan felkeresik. A hanton mindig van virág, és november 1. estéjén fellobognak rajta a gyertyalángok, mint földre szállt apró csillagok.

[8] Pásztor Péter, „Halál és kultusz". Interjú Hermann Róbert történésszel, *Országút*, 2023. január 25., letöltve: 2023. március 15., https://orszagut.com/tudomany/petofi-halala-halal-es-kultusz-3730.

[9] Dávid Gyula – Mikó Imre, *Petőfi Erdélyben* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1972), 298–299.

Manapság már nem fontos a síremlék és a benne fekvő személy hitelességén vitázni. A keresztúriakban – és lokálpatrióta lévén számomra is – Petőfi bennük, bennem él. Velünk van utcák, terek, iskolák, múzeumok, társaságok nevében, a legendai sírt körüllengő mesékben, egyszóval mindannyiunk szívében.

Székelykeresztúr főterén a Márkos András alkotta Petőfi-bronzszobor – véleményem szerint a világ legszebb Petőfi-szobra – „nemzetőrként magaslik korok és országhatárok fölé”[10]. Ittlétének hallgatag tanúja a Gyárfás-kúria kertjében relikviává nemesült, régen kiszáradt azon körtefa, amelynek Kányádi Sándor márványba vésett verssorai állítanak örök emléket, s amelyeket szinte minden arra járó megtanul: „Haldoklik az öreg tanú, / Petőfi vén körtefája. / Azt beszélik, ő látta volt / verset írni utoljára.”

Petőfi Barguzinban

Már a segesvári csata után felröppent az a hír, hogy Petőfit tulajdonképpen Dél-Szibériába, a Bajkál-tó mellett fekvő Barguzinba vitették az orosz hatóságok, és a költő végül ott élte le életének második felét, 45 éves koráig, amikor 1868-ban meghalt. Állítólag Petőfi betegen érkezett a szibériai faluba, ahol egy Anna Kuznyecova nevű nőnél kapott szállást, s a nő nem sokkal később gyermeket is szült a költőnek. Petőfi, Petrovics néven, barguzini évei alatt színházi előadásokat rendezett a szegényeknek, és építkezéseken dolgozott. 1868 végén halt meg, és állítólag csak halálos ágyán szólalt meg a családja előtt magyarul. Barguzinban temették el, és unokája, Viktorovics Petrov szerint nagyapja sírját rendszeresen gondozták.[11]

1989-ben mintát vettek a Barguzinban található csontokból, és megállapították, hogy azok Petőfi Sándortól származnak. Ekkor a Magyar Tudományos Akadémia is foglalkozni kezdett a kérdéssel, és egy magyar–orosz szakértői csoport metrikus-morfológiai és csontkémiai, tehát nem DNS-vizsgálat szerint azt állapította meg, hogy a csontváz egy nőtől származik. Később, 1991-ben, 1996-ban és 2001-ben még három tudományos csoport is ezt az eredményt erősítette meg. Az egyik legkomolyabb vizsgálatot az Amerikai Fegyveres Erők Patológiai Intézete végezte 1994-ben, valamint a Pennsylvania Egyetem kutatócsoportja. DNS-vizsgálatok alapján mindkettő női csontvázként határozta meg a barguzini csontmaradványokat. Érdekesség, hogy az amerikaiak csak úgy vállalták az ana-

[10] Sándor-Zsigmond, „A székelykeresztúri Petőfi…”, 11.

[11] Bővebben lásd: Harmat Árpád Péter, „A barguzini Petőfi-legenda”, *Történelmi cikkek*, 2017. július 17., letöltve: 2023. március 15., http://tortenelemcikkek.hu/node/528.

lízist, ha a csontokat kiviszik Clevelandbe, így a Petőfi Bizottságnak ki kellett csempésznie azokat Oroszországból.

A Petőfinek tulajdonított csontokról 2015. március 13-án a Petőfi Bizottság két kínai szakértővel közösen tartott budapesti sajtótájékoztatón bejelentette, hogy azok genetikailag 99,2–99,9 %-os egyezést mutat két női ágon ma élő Petőfi-rokonéval. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete Archeogenetikai Laboratóriumának munkatársai a magyar és angol nyelvű dokumentumok elemzése alapján rámutattak a kínai vizsgálatok súlyos hiányosságaira, és kijelentették, hogy a mitokondriális DNS vizsgálata semmilyen módon nem alkalmas arra, hogy cáfolja az MTA korábbi szakértői vizsgálatának véleményét, miszerint a csontok egykori birtokosa nő volt.[12]

Tehát még mindig nem került nyugvópontra Petőfi halála kérdése, úgy, ahogy a születési helyéé sem. A két végpont között feszül egy törékeny, de annál elszántabb forradalmi és költői élet.

Azt hinnénk, hogy a könyvtárnyi Petőfiről szóló irodalomhoz már nem lehet semmit hozzátenni, hogy nincs új a nap alatt. És láss csodát. A múlt év végén, amikor az Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában Berde Mózesnek, az unitárius egyház egyik legnagyobb jótevőjének, jogásznak, háromszéki kormánybiztosnak a hagyatékát rendeztem, kezembe került egy eredeti Petőfi Sándor-levél, amelyet a költő forradalmártársához írt.

Milyen csodás játéka az isteni gondviselésnek, hogy amikor Petőfi 200 éves születési évfordulóját ünnepli a magyarság, pont akkor kerül a kezembe ez a levél. Az első gondolatom az volt, hogy azonnal közzé kell tennem, de elkezdtem kutakodni, hogy egyáltalán ismeri-e a nagyközönség, mert nem akartam felfedezni a spanyolviaszt.

Kiderült, hogy hivatali elődöm, Benczédi Gergely volt kollégiumi igazgató, egyházi pénztáros, levéltáros 1898-ban az *1848–49. Történelmi Lapok*[13] hasábjain már közzétette, sőt három év múlva, 1901-ben a Berdéről írt monográfiája Okmánytárában is megjelentette a levelet. Ezek nyomán Dienes András 1958-ban megjelent *Petőfi a szabadságharcban*[14] c. könyvében is ismerteti a levelet.

12 Bővebben lásd: Erdélyi Ilona, „Még mindig keressük Petőfit?!", *National Geographic*, 2015. április 1., letöltve: 2023. március 15., https://ng.24.hu/kultura/2015/04/01/meg-mindig-keressuk-petofit/.

13 Benczédi Gergely, „Petőfi levele Berdéhez", *1848–49. Történelmi Lapok* 11–12. sz. (1898): 92. Uő, *Berde Mózsa életrajza* (Budapest: Unitárius Egyház, 1901), 93.

14 Dienes András, *Petőfi a szabadságharcban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958). 122–123.

Ennek ellenére úgy gondolom, hogy levéltárunk ezen értékes ereklyéjét, Petőfi eredeti levelét érdemes újból közzétennünk, annál is inkább, mert az *1848–49. Történelmi Lapok* gyakorlatilag hozzáférhetetlen, a Berdéről szóló monográfia forgatása is csak kevesek kiváltsága, a Dienes-kötet is ritka kiadvány. Ráadásul az unitárius olvasóközönség leginkább a *Keresztény Magvető* hasábjain keresztül jut hozzá felekezetéhez kapcsolódó tudományos, tudománynépszerűsítő írásokhoz.

A néhány mondatos Petőfi-levélnek az átírt változata alább olvasható, és a rövid elemzés rávilágít arra, hogy mi minden kitapintható ezekből a sorokból.

„Szalonta, március 24. 1849.

Kedves cimborám, mindenekelőtt rettentő szépen kérlek küldd el e levelet Bemnek a legelső alkalommal, de el ne feledd, áldjon meg mind a hetvenhét Isten. Rám bízott leveledet átadtam Vörösmarty képviselőtársadnak szoros meghagyással, hogy azonnal az illető kezekbe szállítsa, magam nem tehetem ezt, mert estére értem Debrecenbe s másnap korán reggel eljöttem. Ugyanez okból nem tudakozhattam ki azon dolgokat, amiket Csányi bátyánk bízott rám, hogy igaz-e Majthényi agyonlővetése stb. Úgyszólván senkivel sem beszéltem az egész Debrecenben. Ismétlem kérésemet, hogy a levelet azonnal odább lódítsd, amint lehet, Csányi bácsit tisztelve tisztelem, téged ölellek s vagyok őszinte barátod Petőfi Sándor.

NB A Háromszék történetére vonatkozó, általad megígért adatokra pedig-len nagyszerűen számítok.

Címzés: Berde Mózsa barátomnak
Csányi László orsz. k. biztos úrnál.
Kolozsvárott”

E levélből a következőket tudjuk meg:

Ha összeszámoljuk Petőfi Sándor rövid életének napjait, kiderül, hogy közel egy esztendőt töltött Erdélyben, a Partiumot és a Bánságot is beleértve. „Erdély volt újjászületésének és halálának színtere. … Házaséletének legszebb napjait Erdődön és Koltón töltötte” jegyesével, későbbi feleségével, Szendrei Júliával, „a szabadságharcból is Erdélyben vette ki részét, a Marosvásárhely, Bereck és Temesvár közötti háromszögben”.[15] Petőfi Segesvárról jövet Kolozsvárott időzött, ahol nemcsak Krizbay Miklós kolozsvári publicistával találkozott, hanem Csányi Lászlóval és Berde Mózessel is. Az nem kétséges, hogy Bem Petőfit futárpostával

15 Dávid–Mikó, *Petőfi Erdélyben*, 5.

küldte az erdélyi kormánybiztoshoz, aki viszont – tudva, hogy Debrecenbe is megy – néhány kósza hír megtudakolására kérte fel, ugyanakkor Berde Mózsa pedig egy levelet bízott rá, amelynek címzettjét nem ismerjük, de ez bizonyára valamelyik főkorifeus, talán maga Kossuth lehetett. Tehát a Berde-levelet Petőfi átadta Vörösmartynak, hogy továbbítsa azt.

Debrecenben Bemnek valamiféle hivatalos küldeményét kézbesíthette, talán a Honvédelmi Bizottmány vagy a hadügyminisztérium részére. Ez feltevés, de nagyon valószínű, mert nincs más magyarázata a kolozsvár–debreceni fárasztó útnak, ha tudjuk, hogy csak egyetlen éjszakát töltött a forradalmi székvárosban, ahová este érkezett meg. Bennfentes emberrel aligha beszélt, ezt bizonyítja, hogy senkitől sem hallott fontos vagy érdekes híreket, így március 16-án még semmi biztosat nem tudott Szeben öt nappal előbb történt bevételéről, de nem „tudakozhatott" a levelében említett „Majthényi" agyonlövetéséről sem. Kétségtelen, hogy Majthényi Istvánról van szó, a volt komáromi városparancsnokról, akinek gyanúsan ingadozó magatartását a Honvédelmi Bizottmány végül is megelégelte, tábornoki rangjától megfosztotta, és fogságba vetette. Az országban, úgy látszik, elterjedt agyonlövetésének híre, ami azonban nem volt igaz.

A Bemnek szóló, továbbítás végett Berdéhez küldött levélmelléklet elveszett. Azt sem tudjuk pontosan, hogy miért volt ekkor szüksége Petőfinek az utóiratban említett háromszéki „adatokra", de joggal tételezzük fel, hogy nem a megye általános történelme érdekelte – ehhez nem volt Berde segítségére szüksége –, hanem maga az 1848–49-es háromszéki önvédelmi harc, melynek Berde egyik fontos tanúja volt.

A levélből nyilvánvalóvá válik, hogy Debrecenből Szalontára utazott Arany János meglátogatására, de rejtélyes, hogy erről Arany sohasem tett említést.

Rövid ez a levél, de ahhoz elegendő, hogy a széthullott napok mozaikját összerakjuk belőle. Láthatjuk, hogy egy ilyen pici episztolából is mennyi információt ki lehet nyerni, és így közelebb kerülünk egy emberi élet megértéséhez, rekonstruálásához. Ezt azért hangsúlyozom, mert mindannyiunk birtokában vannak családi, baráti levelek, és ezek felbecsülhetetlen értékűek, ha meg akarjuk érteni az adott család, személy életét, de saját magunk jobb megértéséhez is elvezet. Lehetőséget biztosít családfánk-sorsunk rejtett mintázatainak a feltárására. De ennek a tárgyalása egy másik írás témája lenne.

Berde Mózsa

barátomnak

12

Csányi László orsz. k. biztos
Urnál.

Kolosvárott

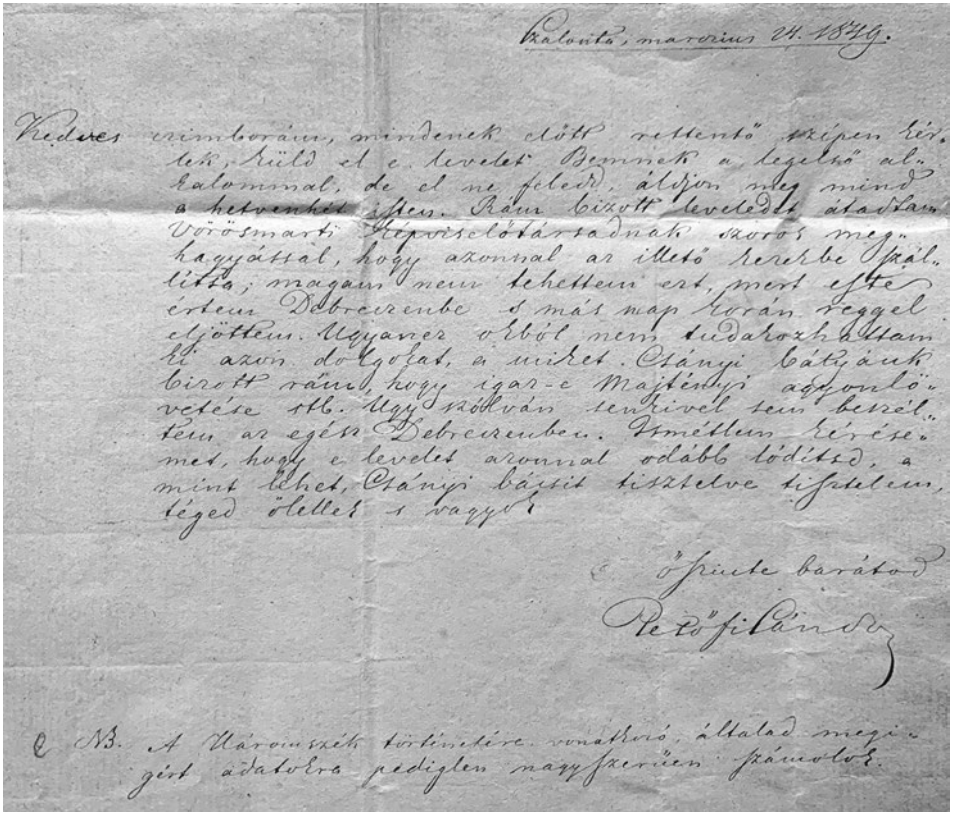

Szalonta, marczius 24. 1849.

Kedves czimborám, mindenek előtt rettentő szépen kér-
lek, küld el e levelet Bemnek a legelső al-
kalommal, de el ne feledd, áldjon meg mind
a hetvenhét isten. Rám bizott leveledet átadtam
Vörösmarti képviselőtársadnak szorós meg-
hagyással, hogy azonnal az illető kezekbe szál-
lítsa; magam nem tehettem ezt, mert este
értem Debreczenbe s más nap korán reggel
eljöttem. Ugyanez okból nem tudakozhattam
ki azon dolgokat, a miket. Csányi bátyánk
bizott rám, hogy igaz-e Majtényi agyonlö-
vetése stb. Úgy szólván senkivel sem beszél-
tem az egész Debreczenben. Ismétlem kérése-
met, hogy e levelet azonnal odább lódítsd, a
mint lehet, Csányi bácsit tisztelve tisztelem,
téged ölellek s vagyok

őszinte barátod

Petőfi Sándor

NB. A Háromszék történetére vonatkozó, általad megi-
gért adatokra pediglen nagyszerűen számolok.

Czire Szabolcs

A bibliai boldogság és öröm fogalmairól a Prédikátor 3. fejezete kapcsán

A Prédikátor könyve 3,10–11.22 verseiben ezeket olvassuk: „Láttam azokat a bajokat, amelyeket Isten azért adott az embereknek, hogy bajlódjanak velük. Szépen megalkotott mindent a maga idejében, az örökkévalóságot is az emberi értelem elé tárta, de az ember mégsem tudja felfogni Isten alkotásait elejétől a végéig, amelyeket megalkotott. Beláttam tehát, hogy nincs jobb, mint ha örül az ember a munkájának, mert ez jutott neki."

Több helyről is elindulhatunk. Kezdjük azzal a felütéssel, hogy az ember többnyire arra vágyik, amiben hiányt szenved. A pénztelen gyakran megszállottja lesz a pénznek. A társtalan a társ hiányának. A gyermektelen a gyermek utáni sóvárgásnak. A beteg az egészség utáni vágyakozásnak.

1. Ki Salamon, és mi a könyv alaphelyzete? Salamon az, aki semmiben nem szenved hiányt. Aki minden lehetséges emberi úton végigment. Aki mindent megélt, amit ember megélhet. És mindent a legmagasabb fokon. Ez a könyv alaphelyzete. Mintha ezt mondaná nekünk: Emberek, gazdagságra vágytok? Oly gazdag voltam, hogy Sába királynője eljött Dél-Arábiából megcsodálni a gazdagságom. Hatalomra vágytok? Enyém volt a legfényesebb királyság. Szerelemre vágytok? Ezer feleség volt a háremben. Bölcsességre vágytok? Maga Isten adott nekem páratlan bölcsességet.

Az ilyen embert mi nihilistának tarthatjuk, miközben ő már csak a végső, legfontosabb kérdésekkel foglalkozik. Hogy melyek ezek a kérdések, annak megvilágításában segít nekünk az északír származású C. S. Lewis író-bölcselő híres analógiája.[1] Ott állunk a kikötőben, és nézzük a hajókkal sűrűn benépesült tengert. Abból a kérdésből, hogy a hajók miként kerülik el egymást úgy, hogy ne ütközzenek össze, le tudjuk vezetni a közösségi/társadalmi etikát. Abból, hogy miként tartják karban az egyes hajókat, őrzik meg azok működőképes állapotát, le tudjuk vezetni az egyéni etikát, az életvitel, a karakterépítés, manapság a coaching, az öngondoskodás kérdéseit. De a harmadik kérdéssel a modern filo-

[1] Clive Staples Lewis, *Keresztény vagyok*, ford. Várhidi Gyula (Budapest: Szent István Társulat, 1988), 38.

zófiák nem foglalkoznak: miért vannak egyáltalán hajók? Mi a céljuk, merre tartanak? Márpedig a bölcs Salamont ez utóbbi kérdések érdeklik, akárcsak bennünket is, amikor belefáradunk mindabba, amivel bajlódunk.

2. A bölcs Salamon először a léthelyzetünkre világít rá. Magának az emberi létezésnek az értelmére. Ezt pedig ezzel a fogalommal jelöli: *hevel*. Lefordíthatatlan. Ezért körül kell írnunk. Károli a latin *vanitas* alapján hiábavalóságként értelmezi. Ez honosodott meg a magyar irodalomban Kölcsey *Vanitatum vanitas* című versének ismétlődő, strófazáró soraival: „Mind csak hiábavaló!" Számos európai nyelv szintén a latin vanitas fordítását használja. Ez azonban igencsak távol áll a hevel fogalmától. Mert ennek jelentéstartalma túlmutat a hiábavalóságon, és nem azt sugallja, hogy a létnek nincs értelme, hogy hiábavaló lenne. Ráadásul itt Salamon a felsőfokot használja: *hevel hevölim*. A melléknevet felsőfokra emeli, sőt azon belül is önmagával szemlélteti. Olyan ez, mint amikor valami a kategóriáján belül a legeslegjobb. A legeslegfinomabb alma az almák almája. A legjobb beszéd a beszédek beszéde. De akkor mi az ember, aki a hevelen belül is a leginkább *hevel, hevel hevölim*?

A fogalom elsődleges jelentése: 'pára, leheletet'. De hát, mondhatja valaki, Isten is a lélek által tartja fenn a világot. Pontosan. Az Ószövetségben Isten lelkét *Ruách*nak hívják. Szellem, nagy kezdőbetűvel. Ebből ered az újszövetségi Szentlélek. A bibliai elképzelés szerint, és milyen gyönyörű, Isten a lélegzetével tartja életben a mindenséget. E nagy lélegzettől moccan a rügy, hajlik a fű, hullámzik a tenger. Nos, ezzel az örökkévaló, mélységes, nagy lélegzettel áll szemben az ember sekély, rövid lélegzete. Hát ez a hevel. És így lesz ez a mulandóság bibliai kódja. Ráadásul a Prédikátor könyvének bölcs szerzője felsőfokkal érzékelteti: az ember a mulandóságban a leginkább mulandó. Páraszerű. Tünékeny. Nincs állandósága. Látszólagos a léte. Mint a szájat elhagyó pára. Mint a hajnali harmat. Látjuk, ott van, kilélegzi azt a fehér bársonyba öltözött mező, valóságosnak tűnik, de aztán felkel a nap, és nyoma sem marad.

3. Az emberi lét mulandósága, a nyomtalan élet gyakori témája a Szentírásnak. Már az első testvérgyilkosságban is ezzel találkozunk. Mi több, a Kain által meggyilkolt – és így jövő és utódok nélkül nyomtalanul eltűnő testvérének – Ábelnek a neve közvetlenül ebből a hevelből származik. A nyomtalanságra szemléletes példát kínál a szintén bölcsességi irodalomhoz tartozó Példabeszédek könyvének 30. részében található felsorolás. A bölcs itt így szól: „Ez a három dolog csodálatos előttem" – mondja, és hozzáteszi a fokozás kedvéért: „sőt négy dolgot nem értek". Mi, olvasók, ebből máris sejthetjük, hogy a negyedik elem lesz a legfontosabb. Az első „a sasmadár útja az égen". Az imént még ott volt, látható volt, de most már semmi nem utal rá. A második „a kígyó útja a kősziklán".

Hányszor megtörténik velünk? Mire a másik odanéz, már nincs ott. És próbáljuk bizonygatni azt, amit nem lehet: Esküszöm, hogy láttam, ott volt, de te későn néztél oda. Jó. Bizonyítsd be! De hogyan, semmi nyoma nem maradt. Komolyan mondom, tényleg ott volt. A harmadik: „a hajó útja a mély tengeren." Összezárul utána a víz, mintha azt soha nem is hasította volna meg a hajó teste. Vajon mi lehet a negyedik, mi a sőt a felsorolásban? Ezt olvassuk: „a férfi útja a nővel." Azaz a szerelem. Az emberi kapcsolat. A férfi útja a nővel, a nő útja a férfival. Az érzések, a délutánok, az érintések, az éjszakák, a szavak, a hallgatások. Megtörtént egyáltalán? Hol van most? Kinek lehetne elmondani, és mit? Lehet, hogy csak egy nap volt az élet? Egy perc? Egy érintés? Hevel hevölim. Hát ez jut az embernek a nap alatt. Csakhogy nem csak a nap alatti valóság létezik.

4. Először is a Prédikátor arról biztosít, hogy a föld örökké megmarad. Ezt az örökkévalóságot az *olám* fogalma fejezi ki. Ebben az állandóságban a nemzedékek váltakozása hordozza a legfőbb ígéretet. Ahogy a Prédikátor könyve elején olvassuk: „Nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek, ekképpen a föld örökké (olám) ugyanaz marad."

Az egyén mulandó, igen. Az ember léte viszont a gyermekei, illetve a gyermekei gyermekei által mégis részesül az olám valóságában. Mint kikovácsolt láncszemek kapaszkodnak egymásba a nemzedékek. Miközben az ember mulandó, életének minden perce, minden pillanata mégis az olám fényében tükröződik. Ahogy alkot. Ahogy épít. Ahogy szól. Ahogy ölel. És bár elmondhatatlan, de mégsem múlik el teljesen nyomtalanul az összekapcsolódó tekintet, az érintés, az otthon melege. Beleépül a nemzedékről nemzedékre valóságába. Beépül végső soron a létezésbe, az örökkévaló Istenbe. Milyen gyönyörűen szól a 90. zsoltár nyitánya: „Mózesnek, Isten emberének imádsága. Uram, te voltál hajlékunk nemzedékről nemzedékre. Mielőtt hegyek születtek, mielőtt a föld és a világ létrejött, öröktől fogva (olám) mindörökké vagy te, ó, Isten!"

Salamon szerint az állandóságot, a változatlanságot tehát a föld képviseli. Az állandó elem a hely, a *ha makóm*. Mi képviseli a változást? Az idő. Az állandó hely és az örök változást előidéző idő találkozásából jön létre az, amit a könyv alapján leginkább paradoxnak tűnő szókapcsolattal ekképp tudunk leírni: változó állandóság. A tér–idő tengelyen testesül minden.

Hadd tekintsünk meg néhány példát, hogy mindez érthetőbb legyen. Reggel elindultál otthonról, kiléptél a járdára. Most te léptél rá. És az éjszaka? Ki járt arra? És öt évvel ezelőtt? Hát kétszáz éve? Mert a hely akkor is ott volt. Vagy tekints arra a helyre, ahol a templomban ülsz. Lassan forgassuk vissza az idő kerekét. Kik és hányan ültek ugyanazon a helyen, ahol most te? Vagy forgassuk előre az időt? Vajon majd a gyermeked és az utódaid fognak ugyanott ülni? Mert a

hely ott lesz, és várni fog. Belépek a lelkészi hivatalba. Egy ideig egyedül ülök. De ha eléggé figyelek, akkor látni, hallani vélem, ahogy ott ír mellettem sok lelkészelődöm, felveszik a telefont, lelkigondoznak, alkotnak. És vajon majd száz év múlva ki fog ott ülni? Talán még meg sem született. Diákjaimnak, a teológiai hallgatóknak is elmondom: az a parókia, ahol szolgálni fogtok, már vár rátok. Talán évszázadok óta. Most még mindenik csak egy helységnév számotokra. De egyik majd a szolgálatotok helye lesz, ha a tér és az idő találkozik…

Még egy példát hadd hozzak ide. Láttam egy fotót, amelyen a művész az afrikai szavanna egyik itatóhelyét fotózta. Tehát egy állandó helyet. Csakhogy az itatót a vadállatok egy meghatározott rend szerint használják a nap 24 órájában. Amikor a képeket egymásra szerkesztette, olyan lett, mint az ézsaiási apokaliptikus vízió, ahol „a farkas a báránnyal lakik, a párduc a gödölyével hever, a borjú, az oroszlán és a hízott marha együtt" iszik (Ézs 11,6). Lényegében ez minden nap megtörténik.

A helyhez – mint állandóhoz – a csend tartozik, az időhöz – mint változáshoz – a hangok. Nappal a tereket, a házakat, a termeket, a szobákat megtölti a zaj. Történik mindaz, amit életnek hívunk. Nézzünk végig a lüktető városon! Mennyi hang, mennyi mozdulat, mennyi történés. Aztán elcsendesedik minden, és a helyet visszafoglalják a „plakátmagányban ázó éjjelek" (Pilinszky: *Négysoros*). A következő hajnalig.

5. Salamon folytatja a létezés mély rétegeinek a feltárását. Ne feledjük: el kell jutnunk a boldogságig és az örömig!

Salamon kétféle időt mutat be, amelyet a Biblia más könyveiből is ismerünk. Az egyik a földi nézőpont ideje, az *et*. A nap alatt élő ember, aki a hevel léthelyzetében, a tér és idő tengelyében áll, leginkább innen nézve látja a dolgokat. Pontosabban: innen nézve a dolgokat látja. A világ számára dolgokból áll. Ezért van az, hogy a Prédikátor könyvének első fejezetében a mindenség (*hakól*) első katalógusát a *devarim*ok, a dolgok alkotják. Itt a mai textust tartalmazó harmadik fejezetben azonban a második katalógus új fogalom köré rendeződik: *zemán*, és ez a másik időfogalom. Tehát a devarimokat, a dolgokat felváltják a zemánok, azaz a rendelt idők. Kulcsfontosságú lenne megértenünk. A sekély lélegzet földi nézőpontjából csak dolgok vannak, és egy olyan idő, az et, amely látszólag végtelen cselekvési lehetőséget kínál számunkra. Innen nézve még minden opció választható, és látszólag köztük semmi súlybéli különbség nincs. Utólag nézve azonban látható, hogy csak egyik vált valósággá. Csak egy lett zemán. És a létezés zemánról zemánra haladva bontakozik ki a nemzedékek láncolatában. Akárcsak a saját életedben. Tehát érdemes újra és újra megkérdezned: Minek van ideje az

életedben? Minek a kimondására? Minek az elhallgatására? Kinek az ölelésére? Minek az eltépésére, és minek az összevarrására? Mire érett az idő, és mire nem?

6. A bibliai bölcsességi irodalom eszménye szerint a bölcs ember az, aki felismeri az alkalmas időt. Mert minden ember lényegében ugyanazokat teszi élete folyamán: kimegy és bejön, hallgat és beszél, vár vagy siet, megnyit vagy lezár. A kérdés, hogy mindezt az arra alkalmas időben teszi-e. Ezért sorakoztatja az ellentétes cselekedeteket ez a fejezet: „Mindennek megszabott ideje van, megvan az ideje minden dolognak az ég alatt. Megvan az ideje a születésnek, és megvan az ideje a meghalásnak. Megvan az ideje az ültetésnek, és megvan az ideje az ültetvény kitépésének…" Egy cselekvés önmagában nem jó vagy rossz. Mindig az idői komponens dönti el annak előjelét. A Példabeszédek könyve például két egymás melletti versben mondja ezt: „Ne felelj az ostobának a bolondságához illően, mert magad is hasonló leszel hozzá! Felelj meg az ostobának a bolondságához illően, hogy ne tarthassa magát bölcsnek." (Péld 26,4–5) Mester, akkor most feleljek az ostobának, vagy ne feleljek? Hallgassak, vagy ne hallgassak? Hát az attól függ, fiam! Mitől? Hát hogy mi az adott helyzet, hogy minek van zemánja, mire alkalmas az idő. A jó és rossz önmagában nem megítélhető, csak az idő függvényében. Jónak tűnik megöntözni a növényt. De ha épp az előbb öntözte meg valaki? Jónak tűnik valakin segíteni. De mi van, ha épp ezzel „beszéljük le" arról, hogy végre változtasson az életén, amire rég készült?

7. A fenti példák is jól mutatják, hogy mi a nap alatt mindent a jó és rossz kategóriáiban akarunk megítélni. De itt a mai textusunkban valami mást olvasunk: „Szépre alkot mindent a maga idejében." Értjük: Isten az ő idejében, az ő etjében mindent, tehát a hakólt szépre alkotja. Nincs itt múlt idő. És ha látja, ha szemlélni képes ezt az ember, akkor olyan gyönyörűség hatja át, amit szavakkal leírni még csak megkísérelni sem érdemes. Amit kér, az nem az ítélkező magatartás, hanem a csodálat, a gyönyörködés és a belőle fakadó hála.

8. A textus második tagmondata az emberi létezésbe kódolt minden „bajlódás" forrását ilyen egyszerűen nevezi meg: „az örökkévalóságot (olám) az ember szívébe helyezte, de az ember…" Milyen hatalmas ez a „de"! A hevel/mulandóság törvényei alatt élő ember szívében hordozza az olámot, az örökkévalóságot. És miközben a dolgokat látja, miközben a karórájának kronologikus etidejében a hiábavalónak tűnő esélyeket fontolgatja, a szívében ott van az örökkévalóság. Micsoda kettősség! És százszor feladná, és lemondana, és depresszióba esne, és a nihil tajtékzó habjaiba merülne, de nem teheti, mert az az örökkévalóság ott van a szívében. De ezt mégsem tudja a maga teljességében felfogni.

9. Ha együtt halljuk az alkalmas időt és a „szépre alkot" kijelentést, valami nagyon mély bölcsesség tárul fel a Szentírásban. Talán váratlanul is ér, mert ké-

sőbbi korokra datálnánk ily elvont, de mégis nagyon életszerű bölcseletet. Arról van szó, hogy a felszínesebb olvasat szerint itt annyi van, és már ez sem kevés, hogy a bölcs ember felismeri az alkalmas időt, a zemánt, és annak megfelelően él. Ez mindenképpen a közelebbi cél, a bölcs élet általános eszménye. Az élet azonban tele van váratlan eseményekkel, ellentétes élményekkel, időnként sorscsapás, balsors, igazságtalanság éri az embert. Az örömöt gyakran követi bú, a sikert kudarc. Ha elidőzünk a szövegben, a mélyebb olvasatban épp a létezésbe kódolt ellentétek egymásmellettisége mutatkozik meg. Ahogy a Préd 7,14-ben olvassuk: „A jó napokban élj a jóval, a rossz napokban pedig lásd be, hogy ezt is, amazt is (*le-umat*) Isten készítette." Még explicitebb az extrakanonikus Sirák fia könyve: „A rosszal jó áll szemben, s a halállal élet, így áll a bűnös is az igaz férfival szemben. Ekként nézd a Magasságbeli minden művét: párosával (le-umat) vannak, az egyik a másik ellenében." (33,15) Vagy Ézsaiás próféta: „Én alkotok világosságot, és teremtek sötétséget, én szerzek jólétet, és teremtek bajt." (45,7)

Hogyan tud tehát az ember az örök ítélkezés fölé emelkedni? Hogyan tud örömtelivé válni? Úgy, ha megérti, hogy a létezésben mindig „párban" történnek a dolgok. Mindaz, amit Isten a maga idejében létrehoz, az csak emberi léptékkel nézve jó vagy rossz, valójában szép, ékes, gyönyörű. Montaigne-t parafrazálva, nem a betegség miatt halsz meg, hanem azért, mert élsz (*Esszék*, 1533–1592). Márpedig élni gyönyörű. Az életnek viszont párja a halál.

10. Most állunk készen arra, hogy a boldogság és az öröm kérdését megszólaltassuk. A Biblia nem parancsolja a boldogságot. Legfeljebb távoli irányként jelzi. A helyzet a Fellini *Nyolc és fél* című filmjének egyik jelenetére emlékeztet. Az alkotói krízisben levő rendező – amilyen helyzetben gyakran mi is vagyunk a saját életünk rendezését illetően –, odaroskad a szerzetes lábához, és így szól: „Atyám, nem vagyok boldog!" A szerzetes őszinte érdeklődéssel néz fel, és tűnődve kérdezi: „Hol olvastad te azt, édes fiam, hogy boldognak kell lenned?"

Nos, a Szentírásban sem olvassuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az újra és újra ne mutatna rá arra, hogy milyen a boldog ember. Mert a Biblia nem elvont fogalmakat definiál, mint amilyen például a boldogság, hanem megmutatja, hogy milyen a boldog ember. Így nevezi: *asré*. Vele kezdődik a bibliai imádságok legnagyobb gyűjteménye, a Zsoltárok könyve. Ő az áldott ember, ő az, akinek az igenek és a nemek egyensúlyban vannak az életében. Aki távol tudja tartani magát a rosszra vivő utaktól. Akinek az élete olyan, mint a folyóvíz mellé ültetett fa. Aki megengedheti magának, hogy „az ÚR törvényében gyönyörködik, és az ő törvényéről elmélkedik éjjel-nappal" (Zsolt 1,2). Ebből is érthető, hogy a boldogság sok szerencsés tényező együttállásának a következménye. Ilyenek lehetnek a származás, a neveltetés, a családi állapot, a jó anyagiak, a rendezett élet. És még

e tartósan fennálló állapot eredményeként definiált boldogság is igen tünékeny, ritka vendége a szívnek. Éppen ezért a boldogság marad a legfőbb jókívánság, amit egymás számára megfogalmazhatunk, mert az élet egészét érinti. Azonban mint külső feltételekhez kötött következményt, hogyan is parancsolhatná a Szentírás bárkinek? A boldogság a jó élet végső irányát, minőségét jelzi, és bár mindannyiunk vágya, csak kevesek kiváltsága marad. (Itt zárójelben érdemes megjegyezni, hogy Jézus tanításának legelső szava ugyanez: *asré*, görögül *makáriosz*, azaz boldogok. Csakhogy Isten szeretetében mindez új értelmezést nyer: azok a boldogok, akik szegények, akik sírnak, akik éheznek… De ennek kifejtése túlmutat a mostani szándékunkon.)

A boldogság tehát többnyire nem választható opció, sokkal inkább a kevesek kiváltsága. Hogyan is parancsolhatná a Szentírás? Ezzel szemben viszont állandó elvárásként fogalmazódik meg az öröm, az örömteliség, Ennek legfőbb bibliai fogalma pedig a héber *szimchá*, illetve a görög *kárá*. Figyelemre méltó már a szimchá előfordulásainak a száma is az egyes bibliai könyvekben: egyszer a Genézisben, egyszer az Exodusban, egyszer a Levitikusban, egyszer a Numeriben, aztán a törvény ismétlésekor történik valami, és a Deuteronómiumban már tizenkétszer fordul elő. Itt hangzanak el a legsúlyosabb mondatok. A Prédikátor könyvében pedig, amely a felületes olvasó számára a legpesszimistább bibliai könyv, az öröm tizenhétszer fordul elő, mintegy átszőve annak egészét. A hevel mulandóságának állapotában élő ember és az örömmel élő ember itt egybeesik, és itt a titok nyitja.

Talán sokan vagyunk úgy, ahogy a világ manapság gondolja: ha boldog vagyok, tehát okom van rá, akkor örömöt érzek. A Szentírás az örömöt épp fordítottan tükrözi. Hozd létre magadban az örömérzetet, újra és újra, és lassan, lépésről lépésre boldogabb emberré válsz. Az öröm által életed áldásaira mindinkább látó szemet és értő szívet nyersz, és válsz boldogabbá. Mindkettő fontos, de más az irányuk. A boldogság belülről kifele árad, a megfigyelésből, az elmélkedésből, az imából, és látja meg a boldogság külső okait, mint a híres 145. asré-zsoltárban: „Országod örökkévaló ország, uralkodásod nemzedékről nemzedékre tart. Támogat az ÚR minden elesettet, és fölegyenesít minden görnyedezőt. Mindenki várakozva néz rád, és te idejében adsz nekik eledelt.” (13–15.) Idejében – milyen gyönyörű!

Az öröm azonban kívülről befele is árad. Mert míg a boldogság, az asré, egyéni, addig az öröm, a szimchá, közösségi. Mindig relációban jut kifejezésre, ez adja igazi értékét. Isten és ember viszonyában mindig a jelenben él, az adott helyzet felemeli, a zemánt látja, a beteljesedést, azt, hogy Isten „szépre alkot min-

dent". A szimchá ezért kéri tőlünk, hogy „örvendezz mindannak a jónak, amit Istened, az Úr ad neked és házad népének" (Deut 26,11).

Az Ószövetségnek két nagy átoktáblája van. Egyik a Lev 26-ban, a másik a Deut 28-ban. De míg az első feloldozást nyer, addig az utóbbi az ítélet vigasztalan komorságában marad. Vajon miért? Mivel bánthatta meg az ember ennyire Istent? Mi az, amit nem teljesített, és kellett volna? Végső magyarázatként az örömtelenséget találjuk: „Nem szolgáltál Istenednek, az Úrnak örömmel és jó szívvel, amikor bőven volt mindened." (47.) Halljuk? Értjük e szavakat?

Ha az öröm, a szimchá mindig társas, közösségi, annak legfelső foka a másokért végzett munkában élhető meg. Azaz a szolgálatban. Ezért áll konklúzióként itt a harmadik fejezet végén: „Beláttam tehát, hogy nincs jobb, mint ha örül az ember a munkájának, mert ez jutott neki." Ez jutott neki: ez lett zemán. Lehet álmodozni, elvágyódni, sóvárogni egy más élet után. De ez az élet adatott. Legyen örömünk benne! (12.) A Prédikátor meghatározza azt az időkeretet, amelyben mindig új esélyt kapunk. Mert ugye, lehet éves ciklusokban gondolkozni, vagy hónapokban. Gyakoribb, hogy hetes ciklusokban tervezünk. De Salamon mást javasol: amikor az örömről, az örömteli szolgálatról van szó, az időegység a nap. Abban teljesül sötét és világosság, öröm és bánat. Csak ennyi a feladatod: minden egyes napod próbáld meg örömtelivé tenni. Akkor talán kissé boldogabbá is válsz. És ha a mai nap nem sikerül, akkor holnap reggel újrakezdheted. Minden nap emlékezz, hogy bár a mulandóságban élsz, az örökkévalóság van a szívedben; lásd, hogy Isten szépre alkot mindent a maga idejében; és halld az igét: „akármilyen sok évet is él az ember, örüljön mindahányban!" (Préd 11,8)

Szakirodalom

Árvai Tamás Kristóf, „A repetíció funkciója a Prédikátor könyvében", *Theológiai Szemle* 55., 2. sz. (2012): 68–83.

Craig G. Bartholomew, *Ecclesiastes* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2009).

Mark J. Boda, Tremper Longman III, Cristian G. Rata (szerk.): *The Words of the Wise Are like Goads. Engaging Qohelet in the 21st Century* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2013).

Eric S. Christianson, *A Time to Tell: Narrative Strategies in Ecclesiastes.* Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 280 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988).

Katharine Dell, Will Kynes, *Reading Ecclesiastes Intertextually.* The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 587 (London: Bloomsbury T&T Clark, 2016).

Levinas Emmanuel, *Dieu, la mort et le temps* (Paris: Grasset, 1993).

Ingrid Faro, „Hebel in Ecclesiastes", in *What Has Ecclesiastes To Do With…? Navigating Life's Unexpected Challenges in Disruptive Times*, szerk. Johnson T. K. Lim et al. (Singapore: Word N Works, 2022), 21–35.

Danna N. Fewell, *Reading Between Texts: Intertextuality and the Hebrew Bible* (Westminster: John Knox Press, 1992).

Kustár Zoltán, „Isten igazságosságáról a Prédikátor könyvének feleletei fényében. Adalékok az ószövetségi theodicea kérdésköréhez", in *Az írás bűvöletében: Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. Kolumbán Vilmos, Balogh Csaba (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 2021), 472–493.

Clive Staples Lewis, *Keresztény vagyok*, ford. Várhidi Gyula (Budapest: Szent István Társulat, 1988).

Geoffrey D. Miller, „Intertextuality in Old Testament Research", *Currents in Biblical Research* 9., 3. sz. (2011): 283–309.

Anthony T. Perry, *The Book of Ecclesiastes (Qohelet) and the Path to Joyous Living* (New York: Cambridge University Press, 2015).

Franco Piotti, *Az élet értelmének keresése. Válogatott tanulmányok a Prédikátor könyvéhez,* szerk. Szatmári Györgyi, Schnider Angelika (Budapest: Sapientia Főiskola – L'Harmattan, 2022).

Antoon Schoors, *Qohelet in the Context of Wisdom,* Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium (Leuven: Peeters Publishers, 1988).

Richard L. Schultz, *Commentary on Ecclesiastes: From The Baker Illustrated Bible Commentary* (Gran Rapids, MI: Baker Publishing Group, 2019).

Haim Shapira, *The Wisdom of King Solomon: A Contemporary Exploration of Ecclesiastes and the Meaning of Life* (London: Watkins, 2018).

Roger Normann Whybray, „Qohelet, Preacher of Joy", *Journal for the Study of the Old Testament* 7., 23. sz. (1982): 87–98.

Lőrinczi Lajos

A vallásszabadság ünnepén[1]

„Adjátok meg a császárnak, ami császáré,
és Istennek, ami az Istené.” (Mt 22,21)

„Tordán történt nagyon régen – emlékezzünk rája!
Országgyűlést hívott össze Erdély nagy királya.
Nem egyedül tervezte ő, volt vele egy ember,
Kinek hitén nem győzött sem ármány, sem tenger.”

Ezzel a régen tanult gyermekverssel köszöntelek, kedves testvéreim, a vallásszabadság ünnepén! Titeket, akik ma eljöttetek Tordára, és titeket, akik a képernyők előtt velünk ünneplitek a vallásszabadság törvénye kimondásának 455. évfordulóját. Azért idéztem ezt a verset, mert tudom, hogy minden unitárius lélekben éppen olyan mélyre gyökerező emlékeket, érzéseket elevenít meg, amilyeneket az enyémben is. Engedjük hát, hogy ez a hangulat visszaröpítsen minket oda, ahol a vallásszabadság eszméjét a nagy egyházi és nemzeti események magasságába emelték! Engedjük hát, hogy megelevenedjen újra bennünk az a büszkeség, hogy mi, mai ünneplők azoknak a hősöknek az utódai vagyunk, akik Dávid Ferenc tanítása nyomán Jézus tiszta tanítását keresték, és azzal Isten dicsőségét, az ember felemelkedését szolgálták.

Mert akik ezt a törvényt előkészítették és elfogadtatták – a művelt Európában dúló háborúk, politikai és teológiai békétlenségek, égő máglyák fojtó füstje közepette – itt, Erdélyben, a megbékélést keresték, azt a békét, ami Jézus szerint Isten fiaivá és leányaivá tesz, és lehetőséget biztosít arra, hogy az emberségében helyreállított ember Isten dicsőségének és az embertársai szeretetének fényében és melegében fürödhessen.

[1] Elhangzott 2023. január 13-án Tordán.

Gyermekként legendának gondoltam, de ma meggyőződéssel mondom, hogy magyarságunk, kereszténységünk, sőt emberi gondolkodástörténetünk kiemelkedő mozzanata az 1568-as vallásszabadsági törvény. Mert ez a törvény arra a gyönyörű jézusi igazságra épült, amelyet Dávid Ferenc így ismert fel és fogalmazott meg: „Nincs nagyobb esztelenség, sőt lehetetlenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet s a lelket, aki felett hatalommal egyedül csak teremtője bír." Ez alapján mondta ki az országgyűlés: mindenki azt a vallást gyakorolja, amely felfogásával megegyezik, hiszen a hit Isten ajándéka.

Ezen igazság kimondásának 455. évfordulóját ünnepeljük ma, ennek tüzénél erősítjük hitünket, melengetjük lelkünket, ennek fényében fürösszük arcunkat. Mert igen, a járványokban, a háborúkban megfáradt, a mai összekuszálódott, értékvesztő világban félelemmel, aggodalommal teli, didergő léleknek kell a melegség, a hitnek a megerősödés, a visszaélésekben besározott, bűnökben eltorzult, szembeköpött emberi arcnak kell a megtisztulás.

Nemrég azt hallottam valakitől, hogy az ünnep az önmagunkhoz való visszatérés lehetősége. Karácsonykor visszatérünk a bölcsőhöz, húsvétkor a nyitott sírhoz, pünkösdkor a megtért jeruzsálemi közösséghez, őszi hálaadáskor a tavasszal elvetett magot befogadó anyaföldhöz. Január 13-án Tordára térünk vissza, a vallásszabadság e világon először kimondott törvényéhez. És ahogy karácsonykor a bennünk megszületőt, húsvétkor a feltámadottat, őszi hálaadáskor Isten munkatársát találjuk meg, úgy itt, most a rabságból felszabadított istengyermeket, az istenképű embert. De az emlékezésen és megtaláláson túl a megújulás lehetőségét is. Mert a mai egy tetemre hívó alkalom, amikor arra keressük a választ, hogy mit kell tennünk nekünk a mában, hogy ez a világra szóló érték ne múzeumi eszme, hanem közöttünk megvalósuló, bennünk munkálkodó teremtő, megjavító, újjászülő erő legyen.

A ma felolvasott történetben az irigy elöljárók kísértik Jézust: szabad-e a császárnak adót fizetni? Ha azt mondja, nem kell, a birodalom ellen izgat, ha azt mondja: kell, a nép árulója. Tökéletes a csapda. Ám Jézus átlát rajtuk, és azt mondja: adjatok egy pénzt, kinek a képe van rajta? A császáré. Nos, adjátok meg (eredeti szöveg szerint: vissza) a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.

Hosszúra nyúlna a beszédem, ha kifejteném, hogy mit jelent megadni a császárnak, ami a császáré. Maradjunk most annyiban, hogy a császárnak csak azok a dolgok járnak, aminek Jézus semmi jelentőséget nem tulajdonított. Amit a moly és a rozsda megemészthet, a tolvajok ellophatnak. És ami semmire sem jó, mert velük az ember, ha az egész világot megnyerheti is, biztos, hogy közben a lelkében kárt vall. Sőt, könnyebb a tevének a tű fokán átjutni, mint annak a

mennyek országába jutni, aki csak a császárt szolgálja. Ma sokkal inkább a Jézus kérdése az izgalmas, és a válasz második része. A kérdés ez: kinek a képe van rajta? A válasz pedig ez: adjátok meg, adjátok vissza az Istennek, ami az Istené.

Én ma Jézussal az embert állítom előtökbe, és úgy kérdezem: kinek a képe van rajta? Kinek a képére teremtetett? Az ember Isten képére teremtetett, Isten képe van rajta. Őt kell tehát teljes szépségében visszaadni az Istennek. Az ő istenképűségét kell helyreállítani.

Tordán 1568-ban ezt a kérdést tette fel Dávid Ferenc, és a János Zsigmond fejedelem által elnökölt országgyűlés nem tehetett mást, mint válaszolt: az Istené, az Isten képe van rajta, és megadta azt, ami járt az Istennek, és ami járt az ő gyermekének, az embernek. A vallásszabadság törvényével az ember istenképűségét adták vissza, vele a meggyőződést, a bizodalmat az ember alapvető jóságában, méltóságában, felelősségében.

Dávid Ferenc korának egyik legkiemelkedőbb Szentírás-ismerője volt, akinek életcélja a tiszta jézusi tanítás megértése, hirdetése és megélése. „Az pedig az örökélet, hogy megismerjenek téged, az egyedüli örök Istent, és akit elküldtél, a Jézus Krisztust." (Jn 17,3) A Jézus tanítása megértésének reformáció kori folyamatát egyik egyházi beszédemben a kútásók munkájához hasonlítottam. A kútásók először a földet ássák, utána a sárt hozzák felszínre, majd ahogy több és több sáros vizet mernek ki, annál jobban előkerül a forrás. S akkor lesz a gödörből kút, amikor a forrás leülepedő vizében megláthatják istenképű arcukat, és meríthetnek az éltető vízből. Dávid Ferenc is ugyanígy tisztogatta az idők folyamán a Jézus személye, tanítása köré rakódott tartalmakat, amíg egyre tisztábban nem látta a ragyogó, éltető, megváltó jézusi tanítást, az élő-éltető vizet.

Ennek a felismert jézusi tanításnak az alapja a szeretet kettős parancsolata: szeresd az Istent, és szeresd az embert. Amilyen hatékonysággal szereted és imádod az Istent, éppolyan hatékonysággal kell szeretned gyermekét, az embert is. Hogyan szeretheted az Istent, akit nem látsz, ha nem szereted a gyermekét, az embert, akit látsz? – kérdezi később az apostol. Ha nem szereted az embert, nem szereted az Istent sem. Ha nem teszel meg mindent az emberért, a kicsinyekért, nem tettél meg semmit az Istenért, sőt magadért sem. Ennek a szeretetnek az alapja nemcsak a szeretet Istenétől való teremtettség, hanem az is, hogy a mi Atyánk éltető lelkét belénk lehelve, saját képére formált. Nem formailag, hanem mint képviselőit, megbízottait teremtményei között. Elemi méltóságot, szabadságot, szabad akaratot, felelősséget adott nekünk, hogy munkatársaiként szolgáljunk a világban. Ajándékba kapott érző és értő lelkünk képessé tesz bennünket arra, hogy felfogjuk Isten akaratát, és aszerint szóljuk, cselekedjük minden időben. Ezt a szólást, ezt a cselekvést, a lélek művelését és kiteljesítését nevezték te-

ológusaink Isten országa építésének. Mert ha Istenre figyelve imádkozunk, beszélünk, cselekszünk, az ő szeretetét és áldását éljük bele a világba, ez a világ egyre szebb, áldottabb, békésebb lesz: pont olyan, amilyennek Jézus is megálmodta, éppen olyan, amilyennek Isten is akarta. Küldetésünket, hivatásunkat e földi életben csak úgy tudjuk teljes értékű emberekként betölteni, ha Isten ajándékait valaki erővel el nem veszi tőlünk, ha integritásunkat nem korlátozzák, lelkünk erejét nem csorbítják. Ezért Isten elleni támadás, elemi bűn az, ha egyik ember a másiknak lelkét, hitét, lelkiismeretét kényszeríteni próbálja.

Úgy, ahogyan tették évszázadokon keresztül, amikor megmondták, ki mit higgyen, ki hogyan gondolkozzon, mert ha nem, megölték, száműzték, megkínozták, elégették.

Ennek kívánt véget vetni az 1568-as törvény. Mindenki azt a vallást gyakorolja, ami boldogítja lelkét, szellemét. Olyan prédikátort hallgasson, fizessen, amilyen neki jól esik, aki segíti istenkeresésében, Isten megértésében, az embertársai tényleges szolgálatában. Mert nem egyetlen út vezet Istenhez, hanem számtalan.

Sajnos a világ nem volt még megérve akkor ehhez a szép, igaz eszméhez. A fejedelem halála után, a hatalomváltással hamar háttérbe szorították, átértelmezték, mellőzték ezt a törvényt. Jézus Krisztus alázatos szolgájának, Dávid Ferencnek Déva börtönében kellett meghalnia. Az írástudóknak a császár ismét fontosabb lett az Istennél, és emiatt bizony – háromszáz éves üldöztetésünk alatt – sokszor csattant az ostor az istenképű ember arcán. Petőfi Sándor 280 évvel Torda után még mindig ezt követeli, sokkal átfogóbban gondolkodva: „Jogot tehát, emberjogot a népnek! / Mert jogtalanság a legrútabb bélyeg / Isten teremtményén, s ki rásüti: / Isten kezét el nem kerülheti." (*A nép nevében*)

Ma a fejlett világ törvényei teljes vallásszabadságról beszélnek, a valóság azonban teljesen más: emberek százezreit üldözik, alázzák meg, végzik ki a vallásuk, a felfogásuk miatt. Családon belül minket is sokszor lenéznek, elmarasztalnak, mellőznek a hitünk miatt, s az emberiség ma sem nőtt fel teljesen oda, ahol 455 évvel ezelőtt Erdély Tordája volt. Sok-sok erőfeszítés ellenére sokszor a császár kerekedik felül a lelkekben ma is, és nem az Isten. És ez az oka a háborúknak, a hatalmi viszályoknak és igazságtalanságoknak, támadásoknak emberek, nemzetek, vallások ellen. Mert hiába az ünnepek felemelő Tordája, ha a hétköznapokban a megaláztatások, kalitkába záró Dévái éljük.

Értelmetlen volt tehát 1568? A válasz: nem. A szabadság magját akkorra kiérlelték, és akkor, ott elvetették. Azóta mint a hit mustármagja, kicsirázott, nemzedékek kebelében fává nőtt már, ágai között fészket raktak és otthonra találtak, és ma is otthonra találnak a történelem didergő, viharvert, többet remélő, égre

tekintő madarai. Az eszme, a hit, a gondolat pedig nem engedi Jézust homályba veszni, az embert rabságba süllyedni. Az emlékezet segít újra és újra istenképűvé formálni az embert. Ha nem az akadémiákon, akkor a kicsi fehér templomokban, az érző és értő emberek között.

Ma hálásak vagyunk elődeink bátorságáért. De az ő bátorságuk, küzdelmük, áldozatuk hiábavaló lenne, ha nem tennénk új, szent fogadalmat: hogy Jézus felszólításának megfelelően a császárnak továbbra is csak azt adjuk meg, ami az övé, de mindent megteszünk azért, hogy Istennek visszaadjuk, megadjuk, ami az Istené.

A teremtett világ (mindig) sóvárogva várja Isten fiainak megjelenését (Róm 8,12). Így várta a 16. század embere is a megváltást. Mi is sóvárogva várjuk, hogy megszülessen a béke, helyreálljon a rend, és boldogabb napokat élhessünk.

Testvéreim! Nem lesz ez magától! Csak úgy, ha az egyre nagyobb teret hódító császár helyett Istenhez térünk vissza. Ha mind Jézus evangéliumát tekintjük mércének, szűk ösvényéhez igazítjuk lépteinket, és Isten adta szabadságunkat felelősen, tisztelettel, megértéssel éljük meg. Csak úgy, ha nem farkasai, hanem segítői leszünk egymásnak. Nem eltorzítjuk, hanem segítjük egymásban újjászületni az istenképű embert. A szeretet erejével, a szeretet jézusi parancsával: „Ahogy én szerettelek titeket, ti is úgy szeressétek egymást! Arról fogja megtudni mindenki, hogy az én követőim vagytok, ha szeretetitek egymást." (Jn 13,34–35) Mert ő soha nem szétválasztani, hanem egybeölelni akart minket.

Erre tanít, erre figyelmeztet minket a mai emlékezés. Így talál egymásra a régi és az új, a múlt és a jelen, hogy megszülessen belőle a szebb jövő. Így talál egymásra az isteni dicsőség és az emberi jóakarat. A vallásszabadság a különbözőségek elfogadását jelenti. De ezek a másságok nem eltávolítnak, hanem gazdagabbá tesznek minket. Ez Erdély mindenkori nagy tanítása. Én azért imádkozom ma, hogy mindig csendüljenek egybe a keresztény harangok, olvadjon össze a zsoltár, dobbanjanak egybe a szívek, békéljenek meg a teológusok és papok, és találjon Istenre, egymásra az ember.

Ennek reményében, az ezért való imádsággal fejezem ma be beszédemet ezzel a régi énekkel, ilyen formában:

„Ezer év zsoltára mintha együtt zengne,
Imádság és hála fogjon minket egybe.
Ragyogjon fel bennünk minden, mit a múlt ad,
Hogy magunkra leljünk fényénél a múltnak, fényénél a múltnak."
Ámen.

Buzogány-Csoma István

Vallásszabadság napi beszéd[1]

> *„Őrhelyemre állok, odaállok a bástyára, figyelek, várva, hogy mit szól hozzám és mit felel panaszomra. Válaszolt is nekem az ÚR, és ezt mondta: Írd le ezt a kijelentést, vésd táblákra, hogy könnyen el lehessen olvasni! […] az igaz ember a hite által él.”* (Hab 2,1–2.4)

Keresztény testvéreim, ünneplő gyülekezet!
A mai ünnepnapon Isten iránti hálával, büszkén és csodálattal emlékezünk a vallásszabadság törvényének kihirdetésére, amely az erdélyi unitarizmus szellemi küzdelmének csúcspontja, egyetemes unitárius egyházunk alapköve, fundamentuma, de felekezettől függetlenül minden erdélyi magyar, keresztény ember kincse, öröksége és feladata-felelőssége is egyben.

1568. január 6–13. között tartották Tordán azt az országgyűlést, amely törvénybe iktatta a felekezetek közti béke, a mai ökumenia alapjait.

Melyek ezek az alapok? A közösség vallásgyakorlási jogának a biztosítása azáltal, hogy a törvény kimondja, a közösség „oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő néki tetszik”, a hitnek mint Isten ajándékának az egymásban való megbecsülése – „ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől” – és az igehirdetésnek, a prédikálásnak, Isten üzenetének, a hit hirdetésének az akadálymentesítése, mivel a hit hallásból van, s ez az Isten ajándéka mindenkié. Mi pedig, kései tanítványok, örökösök is valljuk egy szívvel, hogy ez a sziklaszilárd alapja a vallási türelem, tolerancia és lelkiismereti szabadság törvényének.

Vallottuk és vállaltuk, és ma is valljuk és vállaljuk – és olyan szomorú, hogy azért több száz évnek el kellett telnie ahhoz, hogy ma felekezettől függetlenül itt ülhessünk és örvendjünk egymás örömének, együtt ünnepeljünk, vagy éppen egy másik testvérfelekezet templomában, közösségében köszöntsük egymást a béke jegyében, egyetemes imaheti alkalmainkon egymás szószékeit átengedjük, és végre mindannyian megértsük azt, hogy az, akinek átadtuk a szószéket, ő is Isten ajándékát hozta, ő is Isten ajándékát akarja átadni, evangéliumot hirdet, vigasztalni akar, imádkoztatni, Istenhez, egymáshoz közel vinni.

[1] Elhangzott Kolozsváron 2023. január 13-án.

Igen, több száz év el kellett teljen, hogy ezeken az alapokon megvessük végre a lábunkat, megnyugodjon rajta a szívünk, és ne a különbözőségeket keressük és feszítsük egymásnak, hanem az Istenhez és egymáshoz való (vissza)kapcsolódásnak a lehetőségeit keressük.

Szentiványlaborfalván, ahol élek, szolgálok, nagyon sokszor hallom más felekezetű hívektől a kérdést, amikor valamilyen egyházi, hitbeli gond adódik (mert hát még mindig van ilyen):

– Tiszteletes úr, hát mit ír az unitárius templom bejárata fölött? Egy az Isten, nem?

És ők ebbe nem gondolnak bele semmilyen teológiai, dogmatikai furfangot, nem az egység vagy a háromság kérdése ez, hanem az a meggyőződés, hogy mindannyiunknak ugyanaz az Istenünk van. S hogy ki hogyan éli meg a vele való kapcsolatát, milyen csomagolásban van, milyen szalaggal van átkötve az ajándék, a hit, azért senki ne szidalmaztassék senkitől.

Egyik fiatal református lelkésztestvérem, amikor meghívtam egyetemes imaheti szolgálatra, ijedten akarta visszautasítani a felkérést azzal a rémült gondolattal, hogy:

– Én nem ismerem az unitárius liturgiát, és nem tudok unitáriusul prédikálni.

Az én válaszom pedig ez volt:

– De hát senki nem kéri ezt, és éppen azért hívunk más felekezetű lelkészeket, hogy ki-ki hozza a maga hitét, ismerjük meg egymást, és a mi ajándékainkat tudjuk egymás mellé tenni és így gazdagítani egymást… De ha mégis nagy rajtad a nyomás, akkor hirdesd nekünk, prédikáld nekünk a szeretetistent, mert az mindenkié!

Ettől és ezért és így legyen egy az Isten! A szeretetisten, akit többféleképpen hiszünk és vallunk, egynek, háromnak. Ugyanígy Jézust: embernek, Istennek, istenembernek, prófétának, gyógyítónak, mesternek, rabbinak… És mindenki meg van győződve a maga igazáról, igazságáról, és ez addig rendben is van, amíg nem sértjük meg a szeretet törvényét azzal, hogy kizárunk, kirekesztünk, megbélyegzünk, kinevetünk vagy szidalmazunk valakit azért, mert ő másként gondolja, vallja, hiszi Istent vagy Jézust.

Igen, sokféleképpen valljuk, hisszük, gondoljuk el Istent vagy Jézust, de nem is ez a legfontosabb kérdés, hanem az, hogy vajon az az Isten, akit én hiszek és vallok, mit gondol rólam? Vajon az a Jézus, akit én hiszek és vallok, mit mondana rólam, mit mondana mondjuk, ha be kellene ajánljon engem az Atyánál?

Hogy mit vallasz, az a te személyes ügyed. Az én kérdésem magamhoz és hozzátok egyaránt, hogy mit vállalsz nap mint nap abból, amit megvallasz a te Istenedről, Jézusodról.

Mit vállalsz a szeretet törvényéből az Isten országa ügyében?

Mi, akik az Újszövetség gyermekeinek valljuk magunkat, és tudjuk azt, hogy minden parancsolatok között az első az új parancsolat: egymást szeressétek! Mit és mennyit vállalunk ebből és ezért egy olyan világban, ahol hihetetlenül keskeny és legtöbbször kényelmetlen ez az út, és időnként csikorog a szekér alattunk, és csikorog a szeretet is a fogunk között? De ezt a parancsolatot, ezt a küldetést kaptuk, és nem azért, hogy szenvedjünk miatta, hanem hogy gyümölcsöt teremjünk, és hogy növekedjünk a szeretetben, gazdagodjunk általa, és gazdagítsuk egymást. Hogy megérezzük és megéreztessük, jó itt, ebben a világban élni, helyünk van, részünk van Isten teremtett világában, otthonunk van és sok-sok feladatunk, nemcsak önmagunkért, hanem mert reánk bízottak vannak, és érdemes, és nem hiábavaló a szolgálatunk, még akkor is, ha gőzerővel dolgoznak ellenünk fejedelemségek és hatalmasságok.

Helyünkön vagyunk-e ebben a szolgálatban?

A reformáció sok ajándékát örököltük, a korona a vallásszabadság törvénye. A rugó, a mozgató, felhajtóerő a semper reformanda, az örökös megújulás elve, amelyet időnként félreértünk: Ecclesia semper reformanda est, vagyis az egyháznak mindig vissza kell igazodnia az alaphoz, az apostoli tanítás mércéjéhez, vagyis a Szentíráshoz, és próbálkozunk, olykor már szenvedünk a megújulni akarás kényszerében és szabadságban, próbáljuk tartani a gyeplőt a megujóló formákban, normákban, liturgiában. De a legfontosabb a szeretetben, a szeretet-istenben való szüntelen megújulás, megerősödés, a hozzá való visszakapcsolódás, ebben élni, szolgálni, szeretni egymást, szeretni, szolgálni Istent, ezt megvallani és vállalni mindent ezért!

A mi megvallott hitünket vállaljuk-e? A helyünkön vagyunk-e? Papok, gondnokok, keblitanácsosok, presbiterek, egyházfiak, gyülekezeti, közösségi tagok? Tartozunk valakihez, valahová… de mivel tartozunk?

Hogyan látjuk a jövőnket? Mit vallunk és vállalunk a jövőnkért? Csak azt látjuk, hogy fogyunk, hogy egyre nehezebb, hogy egyre több a magába roskadó, befele forduló szív, hogy Isten igéje, üzenete egyre inkább süket fülekre talál, és egyre többen indulnak el a világ hamis káprázatai után, mint Isten arcának a világossága felé… csak ezt látjuk-e? A bizonytalanságot, amely félelemmel és kételyekkel tölti el a szívünket, és állandó panaszra indítja a szánkat, kicsinységünk, fogyásunk, állandó kisebbségi komplexusunk présében? És újra és újra elsírjuk, hogy „Omladozik lassan magas Déva vára, / Dávid Ferenc egykor oda volt be-

zárva…", pedig magas Déva vára lassan teljesen újjáépül, Dávid Ferenc és a többi nagyszerű Isten és ember szolgája itt vannak velünk és otthon a gyülekezeteinkben, csak végre újra egymásra kellene találnunk, s újra lángoló lélekkel vállalni azt, amit vallunk Istenről és az ő országáról.

Ha a kövek újraépülhetnek, akkor mennyivel inkább újraépülhet a lélek, a szív, az ember, és mi mennyivel drágábbak vagyunk Istennek, mint a kövek! Én hiszem azt, hogy ha a köveknek van új kezdet, annál inkább van új kezdet, megújulás, remény, erő Isten gyermekeinek, az embernek, a szívnek, a bennünk levő isteni résznek, a léleknek!

Borúlátásunk, kicsinységünk, fogyásunk, kisebbségi komplexusunk présének a feloldására a mai alkalomra egy kisprófféta üzenetét olvastam, egy kisprófféta nagy üzenetét, egy olyan üzenetet, amely már több mint kétezerötszáz éves, és mégis, ma is tanít, ma is utat, irányt mutat.

Habakuk prófféta is megfogalmazta, megírta panaszát, az őt körülvevő viszálykodás, jogtiprás, romlás, erőszak, kapzsiság miatt, és ha a mába helyezzük a történetet, azt látjuk, hogy a világ nem sokat változott, legalábbis a jó irányba.

Látva ezt az önmaga szennyében pörgő világot, olyan sokszor hallom megrekedni magunkat ezekben a kérdésekben: hol van az Isten, miért nem tesz valamit az Isten, miért engedi ezt az Isten?

A prófféta is kiönti szívét, kérdez és panaszkodik… imádkozik, de nem reked meg a kérdések és kételyek szorításában. Változást akar, de így kezdi el: őrhelyemre állok, odaállok a bástyára, figyelek, várok. Nem perel a végletekig, hanem kérdez, aztán figyel, és vár… Csendben van, mert csak a csendben szólít meg az Isten. Ameddig van válaszod, ameddig úgy tűnik, meg tudod oldani kérdéseidet, problémáidat, ő, az Isten hallgat. Nem jut szóhoz. Isten csak akkor jut szóhoz, ha el tudsz csendesedni, ha be tudod látni, hogy nincsenek, elfogytak igazi nagy válaszaid, nem tudod megoldani a kérdéseidet, szükséged van az ő segítségére, válaszaira, vigasztalására, és ettől nem vagy kisebb, nem vagy kevesebb. Hazudik a világ, és önbecsapás, hogy mindent meg tudunk – és jól! – oldani egyedül, de mekkora ajándék, lehetőség, öröm, remény, hogy ott van a te Istened, akit meg lehet kérdezni, akinek vannak a válaszai, csak engedd őt szóhoz jutni, mert szeret, mert nem akar elveszíteni, segíteni akar, kiszeretni, kisimogatni életed golgotás völgyeiből, és a szétgurult lelki köveket újra egymásra rakni, és nem uniós forrásból, hanem áldásból, kegyelemből, irgalomból, szeretetből.

De ehhez csend kell, az Isten válaszára váró csend. Ha ez nincs, akkor mit viszel tovább? Mert fontos az, hogy mit emelsz fel a szívedben Istenhez, mit hozol az Isten színe elé, még ha olykor nem egyéb az, csak panasz, kételyek, kérdések, hiszen kinek mondjuk el a legnagyobb bizalommal és őszinteséggel mind-

azt, ami bennünk van, ha nem neki. De még fontosabb, mit viszel tőle tovább? Mit akar Isten ránk bízni, mivel akar megszólítani az ő csendjében, mi a válasza, mi a következő lépés, mi a küldetés, mi a feladat és az ezekhez való forrás, erő?

Őrhelyemre állok, Isten országának őrzőjeként – papok, gondnokok, keblitanácsosok, presbiterek, egyházi és világi tagjai közösségünknek – figyelek, hallgatom, mit mond, mit válaszol az Isten.

Lépésről lépésre: megkérdezzük, várjuk a válaszát, és ami talán a legnehezebb, elfogadjuk a válaszát akkor is, ha nem arra a válaszra számítunk, akkor is, ha az ő válasza nem a szájunk, szívünk íze szerint való, nem az a recept, amit mi benyújtottunk neki az imádságunkban, mert (lehet, hogy) neki is megvannak a válaszai. Talán ma is saját válaszainkkal jöttünk Isten házába! Tudunk-e csendben lenni? Tudunk-e hallgatni? Meghallani, elfogadni és merünk-e bízni?

A hit hallásból van! Akarod-e hallani Isten mai válaszát?

Habakuk részére Isten válasza ez volt: az igaz ember hite által él. Ezt kell a prófétának kőbe vésnie: Az igaz ember hite által él. A hit pedig mely hallásból van, s Isten ajándéka! A válasz egyszerű és világos. A kérdés az, hogy ez tud-e forrás lenni, be tud-e épülni az életünkbe, rá tudjuk-e, rá merjük-e építeni az életünket? Rá merjük-e bízni az életünket? Rá merjük-e álmodni, tervezni a jövőt? Vagy továbbra is kérdezzük: Hol van az Isten? Bár a kérdés jogos, ha magunk felé tesszük fel, mert nincs a helyén. Az őt megillető helyen van-e Isten az életünkben, mert ha ő, az Isten a helyére kerül, minden más egyéb is megtalálja a helyét.

Miért nem tesz valamit az Isten? Isten megtette a legnagyobbat: megteremtette ezt a világot, egy olyan világot, amelyre azt mondta, hogy jó, és nekünk ajándékozta, és még egy profi használati utasítást is adott hozzá: a Bibliát. Aztán az ember úgy érezte, hogy nem elég jó, és elkezdte szerelni, átformálni a maga szája íze szerint, a maga kényelmére, a maga képére és hasonlatosságára – nem értette vagy nem olvasta a használati utasítást, vagy éppen mindenki másként értelmezte. Valami jobbat akart annál, amit Isten jónak gondolt el, és még egyelőre nem járt sikerrel. Ha az ember kérdezné Istent, talán azt válaszolná: Ne mást akarj, hanem azt, amit adtam, gondozd, őrizd, vigyázd, gyarapítsd és add tovább. Ez a te örökséged, illetve az örökségből az a tiéd, amit te hozzá teszel. Mit tettél hozzá? Mit teszel hozzá nap mint nap ehhez a világhoz, mi marad utánad, mit hagysz magad után? Nehezen értjük meg egy olyan világban, amelyben mindenki valaki akar lenni, hogy tulajdonképpen nem is az az igazán fontos, hogy kik voltunk, püspökök, papok, egyházi-világi elöljárók vagy egyszerű, „hétköznapi" gyülekezeti tagok, a mindennapok emberei, a fontos az, hogy mit hagyunk magunk után.

Amikor kirándulunk a természetben, lehet úgy is, hogy mindenütt amerre járok letördeljük az ágakat, fölrúgjuk a gombákat, letapossuk a virágokat. És lehet úgy is, hogy végigsimogatjuk Isten teremtett világát, ajándékát, és érezni akarjuk a levelek, a virágok, a szirmok selymét, illatát.

Mit hagyunk magunk után? Töréseket, szakadásokat, sérüléseket, vagy valami szépséget, értéket, örömöt adunk hozzá a világhoz?

Miért engedi ezt Isten? „Mert ti szabadságra hivattatok, atyámfiai; csakhogy a szabadság ürügy ne legyen a testnek, sőt szeretettel szolgáljatok egymásnak." (Gal 5,13) „Minden szabad, de nem minden használ. Minden szabad, de nem minden épít." (1Kor 10, 23)

„A szabadság a teremtésnek az isteni kockázata, s egyben ez az ember számtalan bukásának, kudarcának legmélyebb gyökere" – fogalmazza meg Vad Zsigmond, a debreceni református nagytemplom esperes-lelkésze. A reformáció szintén felbecsülhetetlen ajándékát, a Bibliát olvasva nem mondhatunk mást, minthogy a tökéletes szabadságot a szeretetben szolgáló életben találjuk meg. És legyen bármilyen hitfelfogás, religió, vallás, felekezet, de ha szeretetben szolgáló élettel, életcéllal van, akkor van türelem, van elfogadás, van megértés, és tegyük hozzá, hogy akkor van helyünk egymás mellett, mert az Isten az őt megillető helyen van, s ettől fogva én is, mások is.

Nem vagyunk tökéletesek, de igyekszünk alkalmassá lenni, alkalmassá lenni arra, hogy Isten eszközeiként, Jézus útján, jó szívvel és szándékkal, szeretettel, a szeretet hatalmával, a szabadság felelősségével, alázattal és türelemmel azon dolgozzunk, hogy Isten országa itt legyen köztünk. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

***Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete,* s. a. r., bev., jegyz. Újlaki-Nagy Réka (Balassi Kiadó, Budapest, 2019), 303 pp.**

Újlaki-Nagy Réka 2019-ben megjelent kötete műfaji besorolását illetően szöveggyűjteményként és forrásközlésként is kategorizálható. Ez a hűvös, lényegretörő kijelentés nyilván szakmai szempontból helytálló. Az *Előszó* és a közölt szövegekkel való bánásmód viszont megszelídítik ezt az egyébként nagyon konkrét műfajt, és szubjektív töltettel látják el. Mire is gondolok? Arra, hogy a szerző/szerkesztő nem közömbös a témáját illetően, a kutatási alanyaival szemben empatikus és értő, megértő. Tanúság erre a huszonhat oldalnyi előszó, amelyben csak a legszükségesebb történeti kontextualizálást végzi el. Ehelyett arra keresi a választ, hogy a 16. század végén megjelenő szombatos irányzat követőit mi késztette arra, hogy a későbbi üldöztetések, a periferikus léthelyzet, a társadalmi meg nem értés és – zsidó részről – a csak részleges befogadás ellenére kitartsanak választott hitük mellett.

Újlaki-Nagy Réka a 16–17. századi szombatos irodalom és történelem egyik legkiválóbb kortárs kutatója és ismerője, aki tizenöt éve publikál a témában. Ez a kiadványa annyiban tér el eddigi munkásságától, hogy döntően a 19. és 20. századra koncentrál. Olyan, zsidó vagy keresztény szerzők (lelkészek, rabbik, írók, újságírók) útirajzait, riportjait, rövid közleményeit adja közre, akiknek írásai a Bözödújfaluban tett látogatásaik alapján keletkezett benyomásaikból, tapasztalataikból születtek. Ez alól két dokumentum képez kivételt, amelyeknek a helye a köteten belül ilyen értelemben akár megkérdőjelezhető is lenne. Mindazonáltal elfogadható a szerzőnek azon érve, miszerint a szombatos források ritkasága és a tartalmuk (a szombatosok 17. század végi életére, a környezetükkel való viszonyára, valamint a 19. század közepi áttérésekre vonatkozóan tartalmaznak fontos információkat) indokolja a közlésüket.

Az időrendileg legrégebbi irat egy 1670-ből származó vallatási jegyzőkönyv és jelentés, amelyet először a *Keresztény Magvető* tett közzé 1874-ben. Ebben az Apafi Mihály fejedelem által kiküldött biztosok Szenterzsébeten, Kis- és Nagysolymoson, Bözödön, Bözödújfaluban és Kőrispatakon végzett kihallgatásai szerepelnek. A jegyzőkönyvben felsorakoztatott nyolcvanöt tanú néha meglepő részletességgel vall szombatos falustársai ellen. A leggyakrabban felemlegetett vádak kö-

zött a szombattartás és a disznóhús evésétől való tartózkodás szerepel, de számos esetben történik utalás arra is, hogy a szombatossággal gyanúsított személyek színleg melyik keresztény felekezetnek a tagjai.

A másik dokumentum a bözödújfalusi római katolikus plébánia iratanyagából származik, és a szombatosok 1868. évi zsidó hitre történő áttérése körüli levelezéseket, a történetükkel kapcsolatos összefoglalókat tartalmazza. Ezekből az iratokból ismerjük a zsidó hitre tért személyek pontos számát (14 római katolikus család 60 taggal, 16 református család 64 taggal és 9 unitárius család 49 taggal) és az áttérések menetét, illetve az egyház törekvéseit az áttérések megakadályozására és semmissé nyilvánítására.

A bözödújfalusi római katolikus plébánia iratai és Ürmössy Sándor unitárius lelkész 1855-ös kézirata mindeddig kiadatlanok voltak. Ezek képezik Újlaki gyűjteményes kötetének egyedüli publikálatlan darabjait. Értéküket növeli, hogy a 19. század eleji és közepi viszonyokba engednek bepillantást. Az 1855–1856 között Bözödújfaluban szolgáló Ürmössy leírása például helyenként elnagyolt és anekdotázó, mindemellett rávilágít arra, hogy 1827 körül miként váltottak a bözödújfalusi szombatos családok felekezetet, és tértek át a római katolikus egyházból a reformátusba. Tiltott hitüket sokkal könnyebb volt egy olyan egyház keretein belül gyakorolniuk, amelynek helyben nem volt temploma és állandó papja.

E három szöveg olvasásakor egy 17. és 19. század közötti kétszáz éves rejtőzködés- és állhatatosságtörténet bontakozik ki, amelynek szereplői olyan székely emberek, akik az állandó üldöztetések következtében csak rejtetten gyakorolhatták „zsidózó", azaz a zsidó vallási szokásokat utánzó rítusukat. Az 1868. évi áttéréstörténet ezt az időszakot zárta le – mint 72 évvel később kiderült, csak ideiglenesen – azzal, hogy a szombatosok, félreértelmezve az 1867-es emancipációs törvényt, felvették az izraelita vallást, és a korabeli Európában egyedülálló módon megalakították prozelita hitközségüket.

Újlaki-Nagy Réka kötetének további dokumentumai segítségével a zsidó hitre történt áttéréseket követő évtizedek elevenednek meg. Leírásokat olvashatunk az 1870-es évek állapotairól Arányi Lajos szász származású egyetemi tanártól és orvostól, valamint Dux Adolf újságíró-műfordítótól. Ezek a leírások némileg optimisták, hiszen a frissen alakult prozelita közösség 1870-ben kezdte el a zsinagóga építését, amelyet 1874-ben, tehát Arányi ottjártakor fejeztek be. A közösség 1870-től rituális fürdővel is rendelkezett. Dux Adolf hasonló eredményekről számolt be 1875-ös látogatásakor.

A néhány évvel később Bözödújfaluban megforduló idegenek útirajzai már borúlátóbbak. Nemcsak a

szombatosok lelkesedésére és közösségépítésére, hanem a mindennapokat meghatározó szegénységre és a falusi társadalmon belül elfoglalt marginális státuszukra is felfigyeltek. Beck Móricz bukaresti rabbi 1885-ben és 1886-ban is ellátogatott a székely szombatosokhoz. A zsinagógájukról megállapította, hogy külső tatarozást igényel, a rituális fürdőt pedig romos, használhatatlan állapotban találta. Becknek a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben közölt írása hatására indult el a budapesti neológ zsidóság adakozása a bözödújfalusi prozeliták megsegítésére. Ennek eredményeként a szombatosok pénz- és könyvadományokat kaptak.

Az 1880-as évek második felében lezajlott közösségi konszolidáció részleges volt. Ezt tükrözik a gyűjteményes kötetben közölt további szövegek. Az 1890-es és 1900-as évek útirajzainak közös vonása az, hogy a szerzőik mélyszegénységről és elesettségről, társadalmon kívüliségről számolnak be. Mindezek mellett kihangsúlyozzák a szombatosok ragaszkodását zsidó hitükhöz.

Kronológiai szempontból huszonkét éves hiátus tátong Lőwy Ferenc marosvásárhelyi rabbi 1909-es és Szabó Imre kolozsvári újságíró 1931-es cikke között. Adódik a kérdés, hogy ez alatt a bő két évtized alatt, amely az első világháborút és az impériumváltást is magába foglalta, az érdeklődés csökkent a szombatosok iránt, vagy nem születtek olyan írások, amelyeket a szerkesztő érdemesnek tartott volna beválogatni? Ezek az évek ugyanis nem múltak el eseménytelenül sem a tudományosság, sem pedig a közösség szempontjából. Guttmann Mihály és Harmos Sándor például 1914-ben adta ki Péchi Simon imádságoskönyvét. Az 1918 utáni impériumváltás nyilvánvalóan azzal járt, hogy nemcsak a magyarországi zsidó hitközségek, de a magyarországi zsidó értelmiség kapcsolata is megszakadt ezzel a közösséggel. A bözödújfalusiak viszont továbbra is élték mindennapjaikat. 1929-ben az erdélyi zsidó közösségek adományaiból új zsinagógát építettek a régi helyébe, amely alapkőletételénél – a kolozsvári *Új Kelet* tudósítása szerint – az erdőszentgyörgyi és a dési rabbi is jelen volt.[1]

Szabó Imre 1931-ben járt Bözödújfaluban. Kétrészes írása joggal kapott helyet Újlaki-Nagy Réka válogatásában. A cikk elénk tárja a két világháború közötti szombatosok mindennapjait, életkörülményeit, és ezáltal összehasonlítási alapot kínál a század eleji és 19. század végi viszonyokkal. A nevesített szombatosok nagy része olyan személy, aki elszenvedője volt az 1940 utáni magyarországi faji politikának, beleértve az 1944-es gettósításokat is.

[1] „Letették a bözödújfalui zsidótemplom alapkövét", *Új Kelet*, 1929. június 27., 142. sz., 6.

A bözödújfalusi látogatása Szabó Imrét nem csak riport közlésére, de színmű írására is sarkallta. *Aranykorsó* című, szombatosokról szóló darabját 1935 májusának végén mutatta be a kolozsvári Magyar Színház.[2]

A kolozsvári újságíró látogatását újabb érdeklődők követték. Kauftheil Ernő temesvári publicista 1933-ban, majd Jávor Béla nagyváradi tollforgató 1934-ben írt a rajongókról. Bözödi György 1935-ben jelentette meg részletes beszámolóját róluk. Ezek közül nem az írás minősége, hanem inkább a szemléletmódja miatt tűnik ki Jávor Bélának, a szélsőjobboldali eszmékkel szemben befogadó és azokat terjesztő *Erdélyi Lapok* munkatársának a publicisztikája. Az ő szemléletmódján egyértelműen megfigyelhető a korszakban egyre nagyobb teret nyerő faji politika hatása.

Az 1930-as évekből további két szöveg került be a kötetbe. Benczel Béla 1938-as és Izsáky Margit 1939-es riportjainak kontűrjét már a magyarországi zsidótörvények adják meg, és előrevetítik az 1940-ben Észak-Erdéllyel Magyarországhoz visszakerülő Bözödújfalu szombatosainak megpróbáltatásait.

A könyvet Móricz Zsigmond 1941-es útirajza zárja. Amikor az író Bözödújfaluban járt, a szombatosok élete teljesen szétzilálódott. A második bécsi döntést követően a magyar hatóságok nyomására, néhány kivételtől eltekintve, mindannyian betértek az unitárius vagy a református egyházba, és 1940–1942 folyamán megkeresztelkedtek. Ugyanarra az útra léptek, mint őseik a 17. századi üldöztetések alatt. Ismét búvópatakká váltak: színleg keresztény felekezet tagjai voltak, de titokban továbbra is zsidó hitüket gyakorolták. Az 1942-ben elhunyt Móricz már nem érhette meg az 1944-es gettósításokat, amikor a szombatosokat a marosvásárhelyi gyűjtőtáborba vitték, de azt sem, hogy a bözödújfalusi Ráduly István plébános Péter Ödön unitárius lelkész közreműködésével a nagy részüket kimentette onnan, megmentve őket az Auschwitzba történő deportálástól.

Újlaki-Nagy Réka gyűjteményes kötetét lapozva keserédes érzése támad az olvasónak. A szombatosok nagyjából négyszáz éves története a hitért való állandó küzdelemről, helytállásról és az ezekkel együtt járó megpróbáltatásokról, lemondásokról, de ugyanígy a 19. század közepi beteljesedésről, megérkezésről is szól. A könyvnek nem célja lefedni ezt a teljes időszakot, elsősorban a 19. és a 20. századra koncentrál. Ez a deklarált fókuszpont viszont némi hiányérzettel tölti el az olvasót a 20. század második felét illetően. Hiszen a zsidózók története nem Móricz Zsigmond 1941-es útjával, hanem a falurombolásokkal zárul le, akkor, amikor az 1980-as évek második felében a maroknyi szombatos

[2] „Aranykorsó", *Új Kelet*, 1935. május 22., 112. sz., 5.

leszármazott a település többi lakójával egyetemben kénytelen elköltözni és tehetetlenül tűrni, ahogy otthonukat a Küsmöd-patak által táplált víztározó árja elönti. Természetesen lehetett volna találni 1941 utáni szövegeket, de mindez mit sem von le a kötet érdemeiből. Egy olyan szakszerűen összeállított könyv került a szakma és a szélesebb közönség elé, amelyik méltó a szombatosok emlékéhez.

Gidó Attila

ABSTRACTS

Mihály Balázs: ***Observations on the Origins of the Csíksomlyó Pilgrimage***

This article was inspired by Tamás Mohay's (1959) earlier work *(A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. [The Pentecost Pilgrimage in Csíksomlyó. History, Origin, Tradition.]* Budapest 2009) and most recent work (*The Shrine and Pilgrimage of Csíksomlyó in the second half of the Twentieth century* – Academic Doctoral Dissertation, 2021), which convincingly revealed that the Battle of Hargita was a late-eighteenth century construction in the vein of invented traditions. However, more recent publications have started to suggest that the event might actually have happened. This article provides a detailed account of the events that unfolded in the Prince's environment in the spring of 1567, based on a previously ignored source, a letter from the Italian captain Giovanandrea Gromo (1518–1567?). On the basis of this source, it is safe to say that the idea that the battle really took place is physically impossible. The second part of the article offers an analysis of the first texts that promoted the myth (*Chronology* and *Testimonium*). The analysis shows that these texts quote passages from sixteenth-century Transylvanian parliaments in a distorted format, giving the impression that severe punitive sanctions were imposed on Catholics. Rhetorical analysis reveals that the two texts are not written according to the same rhetorical principles. The *Testimonium* clearly adapts the historiographical method, while the *Chronology* reflects a strong influence of hagiography. On the other hand, the latter work refers to the written, but now lost or only orally transmitted tradition of persons who, although not authenticating the Battle of Hargita, make it likely that some tradition of the miraculous survival of the Catholic faith arose already in the second half of the seventeenth century, connected to the construction of the shrine in the same century.

Keywords: Battle of Hargita, Csíksomlyó (Şumuleu Ciuc) Pilgrimage, Origin Story; Mohay, Tamás (1959), Gromo, Giovanandrea (1518–1567?)

József Sebestyén: ***The Sepsikilyén Medieval Unitarian Church and its Restorations***

The article is dedicated to the memory of architect László Máté (1957–2007).

The small village of Sepsikilyén (Chilieni) lies a few kilometers south of Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe). It was first recorded under the name Kylien in the register of Papal tithes from 1333.

A 1977 earthquake damaged the church. Between 1978 and the early 1980s archeological research was performed on the building, which discovered that it was originally a single-nave church – possibly from the 13th century – with no tower, and ending in an elongated semicircular apse. The walls of the nave, which are still standing today, were decorated with early 15th century murals. Scenes from the Legend of Saint László are on the upper section of the northern and western walls. The lower section, starting from the southern wall and filling the majority of the eastern half of the northern side, has restored scenes from the life of Jesus.

The church was first remodeled at the end of the 15th century: replacing the old semicircular apse with a polygonal sanctuary. The walls of the nave were also raised, and a Late Gothic stone framed portal was opened. The year 1497 inscribed into the keystone of the southern portal's pointed arch may be the date of a phase of the remodeling, and its completion may have been during the first decade of the 16th century.

In the last decade of the 1500's, the congregation, by then converted to the Unitarian faith, took over the church in this state.

In 1799 a major renovation of the church began, including the completion of the painted wooden ceiling. In 1802 the work was interrupted by another earthquake which collapsed the sanctuary's vault. It was replaced by new painted wooden plank ceiling similar to that of the nave. In 1829 a wooden-framed bell tower with brick walls was integrated into the western façade.

The most recent restoration work on this historic church began in 1994. In addition to the discovery and restoration of the Legend of Saint László and the other murals, the other important result was the reconstruction of the former Late Gothic southern portal.

Keywords: 13th century, ceiling, earthquake, Late Gothic, Legend of Saint László, life of Jesus, medieval Church, murals, portal, rehabilitation and restoration works, Sepsikilyén (Chilieni); Saint László; Máté, László (1957–2007)

Dávid Gyerő: ***Religious Aspects in the Planning and Development of European Integration***

This article explores ways in which Europe's Christian character has manifested in the planning and in the later shaping of European integration, concluding that Christianity has been more an indirect factor in the integration process than a direct one.

Robert Schuman (1886–1963) observed that Europe will only live and survive aware of itself and its responsibilities, if it returns to the Christian principles of brotherhood and solidarity.

In the 2000s, during the accession of Hungary and Romania, Europe is still searching for its soul. Jacques Delors (1925), former President of the European Commission, also believed that Europe needs a soul.

Europe's Constitutional Treaty refers in general terms to its religious traditions and respect for the status of churches under the law of the Member States. On the other hand, it fails to acknowledge an obvious historical fact: the role of Christianity in shaping Europe's history and culture. Almost twenty years have passed since the signing of the Constitutional Treaty and the failure of its ratification by the Member States. In 2023, Europe is still in the same position as it was in 1950 (under the Schuman era) and 2010 (under the Delors era): still experimenting to find its soul. European Commission President Ursula von der Leyen (1958), reflected this in her 2021 assessment speech on the state of the Union.

Keywords: Christian character, Christianity, Constitutional Treaty, European Union; Delors, Jacques (1925); Schuman, Robert (1886–1963); von der Leyen, Ursula (1958)

Studii

Mihály Balázs
Observaţii asupra originilor pelerinajului la Şumuleu Ciuc. 3

József Sebestyén
Despre biserica medievală unitariană din Chilieni şi restaurarea ei 39

Dávid Gyerő
Aspecte religioase în planificarea şi dezvoltarea integrării europene 69

Atelier

Lehel Molnár
O scrisoare a lui Sándor Petőfi redescoperită în arhivele Bisericii Unitariene din Cluj-Napoca cu ocazia aniversării a 200 de ani de la naşterea poetului. . . 75

Szabolcs Czire
Conceptul biblic de fericire şi bucurie în contextul Eclesiastului capitolul 3. . . 84

Varia

Lajos Lőrinczi
Cu ocazia sărbătorii libertăţii religioase 93

István Buzogány-Csoma
Predică cu ocazia zilei libertăţii religioase 98

Recenzie

Attila Gidó
Memoriile comunității sabatariene din Bezidu Nou, ed. Réka Újlaki-Nagy
(Balassi, Budapesta, 2019), 303 pp. 104

Rezumate 109

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacţie: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Adresa redacţiei: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

Mihály Balázs
Observations on the Origins of the Csíksomlyó Pilgrimage 3

József Sebestyén
The Sepsikilyén Medieval Unitarian Church and its Restorations 39

Dávid Gyerő
Religious Aspects in the Planning and Development of European Integration 69

Workshop

Lehel Molnár
A Rediscovered Petőfi Letter in the Archives of the Unitarian Church in Cluj-Napoca on the 200th Anniversary of the Birth of Sándor Petőfi 75

Szabolcs Czire
On the Biblical Concepts of Happiness and Joy in the Context of Ecclesiastes Chapter 3 84

Varia

Lajos Lőrinczi
On the Feast of Religious Freedom 93

István Buzogány-Csoma
Sermon on Religious Freedom Day 98

Book Review

Attila Gidó
A Memoir of the Sabbatarian Community of Bözödújfalu (Bezidu Nou),
ed. Réka Újlaki-Nagy (Balassi, Budapest, 2019), 303 pp. 104

Abstracts 109

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**
Layout: **Péter Virág**
Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.